Луї Ламбер

Оноре де Бальзак

Переклав Віктор Шовкун

Et nunc et semper dilectae dicatum*1

* Присвячую тій, яку й нині, і завжди кохаю (латин.).

Луї Ламбер народився 1797 року у вандомському містечку Монтуарі, де в його батька була невелика чинбарня. Ламбер-старший хотів зробити сина своїм наступником, але в Луї дуже рано проявився потяг до науки, і це змінило батьківські наміри. Чинбар та його дружина любили Луї, як люблять тільки єдиного сина, і ні в чому не могли йому суперечити. Книги Старого і Нового завіту потрапили до рук Луї ще у п'ятирічному віці. Й ці дві книги, які містять у собі стільки книг, визначили його долю. Чи своєю дитячою уявою він міг проникнути в таємничу глибінь Святого Письма і летіти за Духом Святим крізь неозорість світів? Чи його полонили тільки романтичні принади, якими напоєні ці східні поеми? Чи у своїй дитячій невинності його душа перейнялася високою благодаттю, якою божественні руки освятили ці книги? В нашій оповіді деякі читачі знайдуть відповідь на такі запитання. В усякому разі, один наслідок перше читання Біблії дало: Луї став ходити по всьому Монтуару в пошуках книжок, і їх йому давали, бо ніхто не здатний чинити опір чарам, таємниця яких відома лише дітям. Віддаючись цим заняттям, яких ніхто не спрямовував, він досяг десятирічного віку. В ті часи знайти заміну для призовника було важко, і люди багатші наймали добровольців заздалегідь, щоб не опинитися без заміни, коли дійде до жеребкування. Мізерні статки бідних чинбарів не дозволяли їм найняти хлопця, який пішов би до війська замість їхнього сина, тому вони вирішили, що закон дає їм єдиний засіб уберегти Луї від рекрутського набору,— вивчити його на священнослужителя. Отож у

1807 році вони послали його до дядька по матері, який служив священиком у Мері, невеликому містечку, що стоїть на Луарі неподалік Блуа. Таке рішення водночас задовольняло і потяг Луї до наук, і бажання батьків не наражати його на жахливі небезпеки війни. Любов до вчення і рано розвинутий інтелект давали надію, що Луї Ламбер досягне високого становища на церковному теремі. У свого дядька, досить освіченого ораторіанця2, Луї прожив три роки, а на початку 1811 року покинув його і вступив до Вандомського колежу3, куди його помістили і де утримували на кошти пані де Сталь4.

Протекцію знаменитої жінки Ламбер завдячував випадку або, точніше, провидінню, яке завжди торує дорогу невідомому генію. Але ми звикли ковзати поглядом лише по поверхні сущого, і випадковості, на які таке багате життя великих людей, видаються нам наслідком цілком природного явища, адже для більшості біографів голова геніальної людини здіймається над натовпом, ніби прегарна рослина, що своєю красою приваблює погляд ботаніка, коли він блукає полями. Це порівняння можна застосувати й у випадку з Луї Ламбером, який завжди приїздив до батьків, коли дядько відпускав його на вакації; але замість того, щоб, за прикладом школярів, віддаватися радощам чудового far niente*, яке приємне для нас у всякому віці, він зранку брав із собою хліб, книжки і йшов читати та віддаватися роздумам у лісові хащі, уникаючи в такий спосіб прискіпувань матері, якій такі вперті заняття науками здавалися небезпечними. Материнський інстинкт непомильний! На той час читання стало для Луї чимось на зразок спраги, якої ніщо не могло втамувати: він поглинав книжки усіх різновидів і без розбору годувався творами релігійними, історичними, філософськими та фізико-математичними. Він розповідав мені, що тішився неймовірно, читаючи словники, коли напохваті не було інших книжок, і я охоче вірив йому. Який школяр не знаходив задоволення, розшукуючи можливе значення невідомого йому іменника? Аналіз слова, його значення, його історії був для Ламбера джерелом тривалих роздумів. Та вони не були схожі на ті інстинктивні роздуми, за допомогою яких дитина призвичаюється до мінливостей життя, намагається збагнутії духовні та фізичні істини; така мимовільна культура згодом проявляється і в манері мислити, і в

характері. Ні, Луї охоплював факти одним поглядом, з проникливістю дикуна він зазирав у саму їхню суть і бачив наслідки. Ось так, завдяки одній з моторошних витівок, до яких іноді вдається природа, створюючи такі незвичайні істоти, як Луї Ламбер, він уже в чотирнадцять легко формулював ідеї, глибина яких відкрилася мені лише через багато років.

* Байдикування (іт.).

— Часто,— розповідав мені Луї, згадуючи про свої читання,— ухопившись за якесь слово, я здійснював дивовижні подорожі в безодні минулого, наче комаха, що пливе за течією річки, примостившись на бадилинці. Покинувши Грецію, я добирався до Стародавнього Риму, а потім проходив крізь усі пізніші сторіччя. Яку чудову книжку можна було б написати, розповідаючи про життя і пригоди якого-небудь слова! Немає сумніву, що, служачи різним подіям, воно набирало різних відтінків значення, в різних місцях пробуджувало різні ідеї. Та чи не здасться воно ще величнішим, якщо розглянути його в трьох вимірах: душі, тіла та руху? А розглядати слово, залишаючи осторонь його функції, наслідки та вплив, хіба не означає поринути в океан роздумів? Хіба більшість слів не забарвлені зовні тим змістом, який вони виражають? Якому генію завдячують вони своє існування? Якщо потрібен могутній розум, щоб створити одне тільки слово, то який же вік у людської мови? Сполучення літер, їхня форма, обриси, яких вони надають слову, точно малюють — для кожного народу по-своєму — невідомих істот, що живуть у спогадах наших сучасників. Хто нам по-філософському пояснить, як відчуття переходить у думку, думка — у слово, слово— в його ієрогліфічний знак, як з ієрогліфа виникає абетка, а з абетки — письмове красномовство, яке вражає послідовністю образів, розкласифікованих риторами, образів, що являють собою ніби ієрогліфи думки? Хіба стародавній звичай малювати людські уявлення в зоологічних формах не визначив перші знаки, якими схід скористався для створення письменства на своїх мовах? І хіба ця традиція почасти не передалася й у наші сучасні мови, які поділили між собою рештки первісної мови стародавніх народів, мови величної й урочистої, і велич, і урочистість якої зменшуються, в міру того, як старіють суспільства.

Відлуння цієї мови, ще таке дзвінке в іудейській Біблії, таке гарне в античній Греції, слабне з поступом наших цивілізацій, які змінюють одна одну. Чи не цьому духу стародавності завдячуємо ми таємниці, сховані в кожному людському слові? Чи не існує в слові "правда" щось на зразок чарівної прямоти? Чи не міститься в розкотистому звучанні, з яким його вимовляють, невиразний образ цнотливої оголеності, простоти істинного в усіх його значеннях? Це коротке слово дихає дивовижною свіжістю. Я взяв для прикладу формулу абстрактної ідеї, не бажаючи пояснювати проблему словом, яке зробило б її надто легкою для розуміння,— наприклад, словом "лет", що безпосередньо впливає на чуття. І хіба не те саме відбувається з кожним словом? Усі вони несуть у собі відбиток живодайної сили, якою наділяє їх людська душа і яку вони їй повертають, завдяки чудесній взаємодії між словом і думкою. Хіба не кажуть, що коханець спиває з уст коханої стільки ж любові, скільки їй віддає? Одним своїм зовнішнім виглядом слова пробуджують у нашій свідомості образ тих створінь, для яких вони правлять за одяг. Як і для всіх живих істот, для них існує тільки одне середовище, де вони можуть діяти й розвиватися. Але ця проблема, можливо, містить у собі цілу науку!

І він знизував плечима, ніби хотів сказати мені: ми і надто могутні, і надто нікчемні!

Свою пристрасть до читання Луї мав змогу задовольняти цілком. У кюре Мера було дві-три тисячі томів. Цей скарб він придбав під час Революції, коли громили сусідні монастирі та замки. Як священик, котрий присягнув Революції5, добряк міг вибрати найкращі твори з дорогоцінних зібрань, що продавалися на вагу. За три роки Луї Ламбер засвоїв усе найістотніше з тих книжок дядькової бібліотеки, які заслуговували на увагу. Зміст прочитаного він засвоював у вельми своєрідний спосіб: його око схоплювало водночас сім-вісім рядків, а розум ковзав по них так само швидко, як і погляд; часто одного слова йому вистачало, щоб схопити значення всієї фрази. Пам'ять у нього була дивовижна. Він зберігав у ній і думки, набуті внаслідок читання, і ті, що виникли у нього під час роздумів або в розмові з кимось. Луї володів

усіма видами пам'яті: він запам'ятовував місця, імена, слова, речі, обличчя. Коли йому хотілося, він не тільки згадував різні предмети, а й бачив їх точно такими, як у ту мить, коли на них дивився, бачив, як вони розташовані, освітлені, забарвлені. Ця здатність поширювалась у нього і на майже не вловні відтінки у сфері мислення. За його словами, він пам'ятав не лише, в якому оточенні була думка в книжці, звідки він її узяв, а й те, з яким настроєм читав він ту книжку в ті уже далекі часи. Він був наділений особливим незвичайним даром відновлювати в пам'яті розвиток своєї думки і все своє духовне життя — від найдавнішої ідеї, яку він сприйняв хтозна-коли, до найостаннішої, недавно розквітлої, від найтуманнішої до цілком виразної. Його мозок, у якому ще з дитячих років розвинувся важкий механізм концентрації людських сил, видобував із цього багатого сховища безліч образів, дивовижних за реальністю і свіжістю, якими він і живився під час своїх тривалих і проникливих споглядань.

— Коли я хочу, я опускаю на очі вуаль,— казав він мені своєю особливою мовою, якій його невичерпна пам'ять надавала виняткової оригінальності.— І тоді я раптом заглиблююсь у самого себе й ніби опиняюсь у темній кімнаті, де явища природи відтворюються в чистішій формі, аніж та, в якій вони спочатку з'явилися перед моїми зовнішніми чуттями.

Коли Луї виповнилося дванадцять років, його уява надзвичайно розвинулася внаслідок постійного застосування всіх його здібностей, і це дозволяло йому здобувати таке точне уявлення про речі, які він пізнавав лише з книжок, що відповідний образ не міг би закарбуватися в його душі чіткіше, навіть якби він спостерігав його в природі. Можливо, він досягав цього завдяки аналогіям, а може, був обдарований другим зором, яким охоплював геть усе.

— Читаючи про битву під Аустерліцем6,— одного разу сказав мені він,— я бачив її в усіх подробицях. Гарматні залпи, крики воїнів так виразно лунали в моїх вухах, аж у мене все холонуло всередині; я вдихав запах пороху, я чув іржання коней і голоси людей; я милувався

рівниною, на якій билися озброєні народи, так ніби стояв на Сантонському пагорбі. Це видовище здалося мені не менш моторошним, ніж видіння Апокаліпсису.

Коли Луї цілком віддавався читанню, він ніби переставав жити фізичним життям і існував лише посеред яскравих спалахів своєї уяви, причому обрії його внутрішнього світу неймовірно розширювалися; він, за його власним висловом, "долав простір". Але я не хочу забігати наперед, оповідаючи, як розвивався його інтелект. Я й так уже несамохіть порушив порядок, у якому повинен би переказати історію цієї людини, котра всю свою діяльність перенесла в царину думки, як ото інші віддають усе своє життя діяльності.

Його просто таки невтримно вабило до творів містичного змісту.

— Abyssus abyssum*,— казав він мені.

* Безодня безодень (латин.).

Наш дух — безодня, і йому подобається поринати в інші безодні. Діти, дорослі, старі діди — усі ми захоплюємося таємницями, хоч би в якому вигляді вони нам являлися.

Для Луї Ламбера така схильність була фатальною, якщо, звісно, судити його життя за звичайними законами, тобто оцінювати щастя іншої людини за власною міркою або залежно від суспільних забобонів. Цей потяг до потойбічного — або, як він висловлювався, цей mens divinior** — розвинувся, можливо, завдяки впливу книжок, прочитаних у дядька. Тему Біблії продовжили для нього свята Тереза і пані Гюйон, їм віддав він перші плоди свого рано сформованого розуму, і вони пробудили в його душі той живий відгук, виявом і наслідком якого стає екстаз. Вивчення цих високих тем, ця схильність піднесли його серце, очистили його, ушляхетнили, розвинули в ньому пристрасть до божественного й обдарували його почуттям майже жіночої

витонченості, якої інстинктивно набувають усі великі люди; можливо, найвищим проявом їхнього духу є притаманна саме жінці потреба самовідданості, але перенесена у вищі сфери. Завдяки цим своїм першим враженням Луї зберіг у колежі чистоту духу. Ця шляхетна невинність почуттів неминуче призвела до посилення жару в його крові й до вигострення можливостей його думки.

** Дух пророчого видіння (латин.).

Баронеса де Сталь, вислана з Парижа і позбавлена права жити ближче ніж за сорок льє від столиці, вирішила провести кілька місяців вигнання у маєтку, розташованому поблизу Вандома. Прогулюючись одного разу в парку, вона побачила на узліссі чинбаревого сина, хлопчину, вбраного майже в лахміття, який сидів, захопившись читанням. То був переклад книжки "Небо й пекло"7. В ті часи на всю французьку імперію тільки Сен-Мартен8, де Жене9 та кілька французьких письменників, наполовину німців за походженням, знали ім'я Сведенборга. Вкрай здивована, пані де Сталь з притаманною їй різкістю, яку вона завжди підкреслювала у своїх запитаннях, поглядах і жестах, узяла книжку; потім, кинувши погляд на Ламбера, запитала:

— Хіба ти це розумієш?

— А ви молитеся Богу? — відповів хлопчик запитанням на запитання.

— Ну... звичайно.

— І ви його розумієте?

Приголомшена баронеса на мить заніміла, а тоді сіла біля Ламбера і стала з ним розмовляти. На жаль моя пам'ять, хоч узагалі непогана, не може рівнятися з пам'яттю Луї, і я геть забув, про що вони там говорили, крім перших слів. Та розмова дуже вразила баронесу де Сталь; повернувшись до свого замку, вона мовчала, хоча потреба висловитись

у неї завжди виливалася цілими потоками красномовства; вона здавалася вельми стурбованою після зустрічі з Луї. Єдиний з досі живих свідків, котрий зберіг спогад про ту подію і котрого я розпитував, щоб узнати бодай кілька слів з тих, які вихопилися тоді в пані де Сталь, насилу пригадав, що баронеса казала про Ламбера: "Це справжній ясновидець". В очах світського товариства Луї не виправдав чудових сподівань своєї заступниці. Її тимчасову прихильність до нього пояснювали жіночою примхою, однією з фантазій, властивих митцям. Як казала пані де Сталь, вона хотіла визволити Луї Ламбера з-під влади імператора, і з-під влади церкви, щоб він міг віддатися високій меті, яка була йому призначена. Він здався їй таким собі новим Мойсеєм, врятованим з води. Перед від'їздом вона доручила одному із своїх друзів, панові де Корбіньї, який був тоді префектом у Блуа, в належний час помістити її Мойсея у Вандомський колеж; потім вона, очевидно, забула про нього.

Ламбер вступив до колежу на початку 1811 року— на той час йому виповнилося чотирнадцять — і мав вийти з нього в другій половині 1814 року по закінченні курсу філософії. Я сумніваюся, щоб за весь час навчання добродійниця Луї бодай раз згадала про нього, і чи можна вважати справжнім добродіянням те, що вона три роки платила за утримання хлопця, зовсім не думаючи про його майбутнє, після того як змусила його зійти з того життєвого шляху, на якому він, можливо, знайшов би своє щастя! Обставини тієї епохи та характер Луї Ламбера можуть цілком виправдати і безтурботність, і щедрість пані де Сталь. Коли юнак закінчив колеж, чоловік, якого вона обрала за посередника між собою і Луї, уже покинув Блуа. Байдужість пана де Корбіньї до баронесиного протеже легко пояснити в часи, коли відбувалося стільки грізних політичних подій. Автор "Корінни" більше нічого не чула про свого Мойсея. Сто луїдорів, що їх вона дала панові де Корбіньї, який, здається, помер у 1812 році, не були настільки великою сумою, щоб пробудити спогади пані де Сталь, чия екзальтована душа повсюди знаходила собі поживу, а інтереси були цілком поглинуті подіями 1814-1815 років10. Луї Ламбер був у ту пору і надто бідний, і надто гордий, щоб розшукувати свою добродійницю, яка мандрувала по

Європі. І все ж він пройшов пішки від Блуа до Парижа, щоб з нею побачитися, і, на своє лихо, прибув до столиці в той самий день, коли баронеса померла. Два листи, які раніше написав Ламбер, залишилися без відповіді. Спогад про добрі наміри пані де Сталь щодо Луї зберігся лише в кількох юних умах, вражених, як і я, цією дивовижною історією. Тільки той, хто навчався в нашому колежі, може уявити собі, як хвилювала нас поява новачка і які почуття пробудила в наших душах незвичайна історія, що сталася з Ламбером.

Тут необхідно бодай коротко описати суворі й прості порядки нашого навчального закладу, наполовину військового, наполовину релігійного, щоб читач міг краще уявити собі, яким життям віднині належало жити Ламберові.

До Революції орден ораторіанців, що, як і орден єзуїтів, присвятив себе народній освіті й успадкував від нього не одну школу, мав у провінції кілька навчальних закладів, найвідомішими з яких були колежі в містечках Вандомі, Турноні, Ла-Флеші, Пон-ле-Вуа, Сорезі та Жюйї. Наскільки мені відомо, у Вандомському колежі — як, до речі, й у інших — виховувалася певна кількість молодших синів, яких готували до служби у війську. Декрет Конвенту про закриття колишніх шкіл мало вплинув на становище Вандомського колежу. Коли минула перша криза, він знову оселився у своїх стінах. Ораторіанці, що розбрелися по околицях, повернулися назад і відновили колеж, зберігши його стародавній статут, звички, правила і традиції, які надавали йому цілком особливих рис,— нічого подібного не бачив я в жодному з учбових закладів, де мені довелося побувати, після того як я вийшов із Вандома.

Розташований у центрі міста на березі річечки Луар, яка омиває його будівлі, колеж утворює велику, дбайливо обгороджену територію, де стоять усі будівлі, необхідні для такого закладу: каплиця, театр, лазарет, пекарня, а також сади і криниці. До цього колежу, найвідомішого з тих, які існують у центральних провінціях Франції, посилали в науку дітей із цих же таки провінцій та з колоній. Великі відстані не дозволяли батькам часто навідувати своїх дітей. А статут

колежу забороняв відпускати учнів на вакації. Вступивши до цього закладу, вихованці виходили з нього тільки по закінченні курсу. Все було розраховано так, щоб тут панувала монастирська дисципліна,— виняток становили лише прогулянки за місто під наглядом отців-вихователів. За моїх часів ще зберігся живий спогад про отця-коректора, а традиційний ремінець, яким били учнів по руках, з честю виконував свою грізну роль. Покарання, винайдені колись єзуїтами, однаково жахливі як у моральному відношенні, так і в фізичному, зберігалися цілком за первісною програмою. Листи до батьків були обов'язкові в певні дні, так само як сповідь. Отже, не тільки наші гріхи, а й наші почуття були суворо регламентовані. На всьому лежав відбиток монастирського розпорядку. Серед інших допотопних правил я пригадую інспекцію, якій ми підлягали щонеділі. Ми вбиралися в парадну форму, шикувалися, як солдати, і стояли, виструнчені, чекаючи двох директорів, котрі в супроводі постачальників та вчителів обстежували нас із погляду вбрання, гігієни, моралі.

Двісті-триста учнів, яких міг умістити колеж, ділилися за давнім звичаєм на чотири групи, що традиційно називалися: малюки, молодші, середні й старші. Малюки навчались у двох класах — так званих восьмому й сьомому; молодші вихованці — в шостому, п'ятому і четвертому; середні — в третьому й другому; і нарешті старші учні вивчали риторику, філософію, спеціальну математику, фізику й хімію. Кожен з цих ніби окремих колежів мав свій корпус, свої класні кімнати і свій двір на великій загальній площі, куди виходили з класних кімнат і яка тяглася аж до їдальні. Ця їдальня, гідна старовинного релігійного ордену, вміщувала усіх школярів. На відміну від правил, запроваджених у інших навчальних закладах, під час трапези нам дозволялося розмовляти, ораторіанська терпимість не забороняла обмінюватися стравами залежно від своїх уподобань. Ця застільна комерція становила одну з найвишуканіших утіх нашого шкільного життя. Скажімо, котрийсь із середняків, посаджений на чолі столу, віддавав перевагу порції червоного гороху над десертом — бо нам давали і десерт — і тоді з уст до уст передавали пропозицію "десерт за горох", аж поки якийсь ласун приймав її, і його порція гороху переходила з рук у руки, кінець

кінцем доходила до учня, який запропонував обмін, і той посилав тією ж таки дорогою свій десерт. Помилок ніколи не виникало. У випадку кількох однакових пропозицій, їх нумерували й казали, наприклад, так: "Перший горох за перший десерт". Столи були довгі, й над ними безперервно ходили туди-сюди наші передачі. Отож під час трапези ми розмовляли, їли й поводилися жваво і весело. Балаканина трьохсот хлопчаків, біганина слуг, що приносили страви, забирали порожні тарілки і подавали хліб, постійний нагляд вихователів створювали з їдальні Вандомського колежу єдине у своєму роді видовище, яке завжди вражало гостей.

Щоб скрасити наше життя, відокремлене від зовнішнього світу, позбавлене ласки батьків, нам було дозволено розводити голубів і вирощувати сади. Двісті-триста наших куренів, тисяча голубів, що гніздилися попід муром, і близько тридцяти садків утворювали видовище не менш цікаве, ніж наші трапези. Та читач знудився б, якби я став розповідати про всі подробиці, завдяки яким Вандомський колеж відрізняється від усіх інших шкіл і залишає безліч спогадів у душі кожного, хто провів там дитинство. Котрий з нас, незважаючи на всі прикрості навчання, не згадує залюбки про втіхи та рідкісні розваги нашого монастирського життя? Солодощі, куплені потай під час прогулянок; на вакаціях — дозвіл грати в карти і влаштовувати театральні вистави; дрібні крадіжки та відчуття свободи, породжене самотністю; ще виразніше згадується військова музика — те, що нам лишилося від колишнього військового навчання; наша академія, капелан, отці-вчителі; і, нарешті, наші особливі ігри — і заборонені, і дозволені: перегони на дибах, взимку — ковзання на обледенілих доріжках, стукіт наших дерев'яних галльських підошов, а особливо, товари в крамничці, яка була в нас у дворі. Ту крамничку держав такий собі метр Жак11, і в нього як дорослі, так і діти могли купити безліч усякої всячини, переліченої в спеціальному оголошенні: коробочки різної форми та розмірів, диби, інструменти, голубів з барвистими шиями, з кошлатими лапками, требники (цей товар купували рідко), складані ножики, папір, пера, олівці, чорнило всіх кольорів, м'ячі, кульки. Одне слово, тут можна було знайти безліч найцікавіших товарів дитячого

вжитку — від соусу з голубів (бо нам іноді доводилося їх убивати) до череп'яних горщиків, у яких ми зберігали на завтрашній сніданок рис, що залишився від вечері. Хіба може хтось із нас забути, як калатало у нього серце, коли його погляд падав на цю крамничку. По неділях — у наш вихідний день — вона відчинялася, і ми по черзі заходили туди витратити свої гроші; та оскільки батьки давали нам на кишенькові витрати зовсім мізерні суми, доводилося вибирати між речами, такими спокусливими для наших душ. Молода дружина, якій у перші дні медового місяця чоловік дає гаманець із золотом, обіцяючи дарувати такого гаманця дванадцять разів на рік — розкішний бюджет її забаганок! — чи коли-небудь мріяла вона так палко про стільки різних покупок, кожна з яких здатна поглинути всю наявну суму, як мріяли ми напередодні першої неділі місяця? Всю ніч ми не стуляли очей і за шість франків володіли всіма скарбами невичерпної крамнички! Свої таємні підрахунки ми провадили й під час меси, раз у раз уриваючи їх, коли треба було відповісти на вигук священика. І хто з нас може похвалитися, що в нього лишалося бодай кілька су, і він міг купити хоч якусь дрібничку в другу неділю місяця? І, нарешті, хто вже тоді не підкорявся суспільним законам, то жаліючи, то зневажаючи нещасливців, яких батьківська скнарість або вбогість залишали без грошей, а іноді й допомагаючи їм?

Отже, досить уявити собі усамітненість великого колежу з його монастирськими будівлями в центрі невеликого містечка, чотири парки, де ми розміщалися за ієрархією, і стане зрозуміло, з яким інтересом завжди зустрічали ми новачка, нового пасажира на нашому кораблі. Жодна юна герцогиня, уперше відрекомендована при дворі, ніколи не ставала мішенню для стількох дошкульних дотепів, як новачок, коли його вперше до нас приводили. Повідомлення: "Завтра з'явиться новачок!" чули насамперед підлесники, які під час вечірнього відпочинку перед молитвою крутилися біля одного з двох отців-вихователів, які наглядали за нами по черзі, кожен протягом тижня. І тоді негайно в усіх дворах здіймався багатоголосий крик: "Новачок! Новачок!" Ми збігалися звідусіль, з'юрмлювалися навколо класного

керівника і наполегливо допитувалися: "Звідки він? Як його звати? В якому класі вчитиметься?"

Навколо появи Луї Ламбера виникла легенда, гідна казок з "Тисяча й однієї ночі". Я тоді навчався в четвертому класі, серед молодших. Вчителювали у нас два мирянини, яких ми, проте, за традицією називали отцями. В ті часи у Вандомському колежі залишалося тільки троє ораторіанців, яким це звання належало законно. А в 1814 році й вони знайшли собі притулок на сільських парафіях, за прикладом мого дядька — кюре в містечку Мер, а колеж відтоді став цілком світським закладом. Отець Огу, наш вихователь, що чергував на тому тижні, був чоловік славний, хоча й не володів великими знаннями та відчуттям такту, яке допомагало б йому зрозуміти різні дитячі характери й призначати покарання залежно від здібностей та здоров'я того або того учня. Отець Огу охоче розповів нам про дивовижні події, внаслідок яких завтра тут мав з'явитися незвичайний новачок. Усі ігри вмить припинилися, й малюки мовчки з'юрмилися навколо вчителя, щоб вислухати історію про Луї Ламбера, якого пані де Сталь знайшла в глухому закутні лісу, мов осколок метеорита. Отець Огу мусив розповісти нам і про пані де Сталь. Протягом усього того вечора я уявляв її зростом у десять футів. Згодом я бачив картину "Корінна", де Жерар12 теж зобразив її дуже високою й дуже гарною. Проте ідеальна жінка, створена моєю уявою, переважала її настільки, що справжня пані де Сталь завжди тьмяніла у моїй свідомості перед цим образом, навіть після того як я прочитав її цілком чоловічу книжку "Про Німеччину". А Ламбер тоді уявлявся нам ще дивовижнішим чудом: мовляв, коли завідувач навчальної частини пан Марешаль зробив йому іспит, то він — так розповів нам отець Огу — навіть завагався, чи не помістити його у старший клас. Ламбера довелося залишити в четвертому, бо він слабо знав латину, але, безперечно, він щороку перескакуватиме через клас, і як виняток його приймуть до академії.

Отже, ми матимемо честь побачити серед молодших сюртучок, прикрашений червоною стрічкою, яку носили академіки Вандомського колежу. Академіки в нас мали великі привілеї. Їх часто запрошували на

обід за директоровим столом, а двічі на рік для них влаштовували літературні вечори, на яких ми знайомилися з їхніми творами. Академік був у Вандомі знаменитістю в мініатюрі. Всякий вандомець, якщо тільки він не захоче покривити душею, признається, що справжній академік справжньої французької Академії ніколи не здавався йому таким дивовижним створінням, як хлопчик-гігант, прикрашений хрестом та неоціненною червоною стрічкою — відзнаками нашої академії. Здавалося неможливим увійти до цієї уславленої компанії, не досягши другого класу, адже на вакаціях академіки щочетверга повинні були влаштовувати публічні читання, де ми вислуховували їхні оповідання, поеми, послання, трактати, трагедії і комедії, а вважалося, що така творча діяльність недосяжна для учнів молодших класів. Я довго зберігав у пам'яті одне оповідання під назвою "Зелений віслюк" — як на мене, найвидатніший твір цієї мало кому відомої академії. І ось учень четвертого класу стане академіком! Серед нас житиме хлопець, якому тільки чотирнадцять років, а він уже поет, улюбленець пані де Сталь і майбутній геній — так сказав нам отець Огу; чарівник, здатний написати твір або зробити переклади за ті хвилини, поки в класі роблять перекличку, і вивчити уроки, прочитавши їх лише один раз. Луї Ламбер збурив усі наші думки. Цікавість, яку виявляв сам отець Огу, його нетерпляче бажання скоріше побачити новачка ще дужче розпалювало нашу й без того розтривожену уяву.

— Якщо він має голубів, для нього не знайдеться куреня. Всі уже зайняті. Як шкода! — вигукнув один з нас, той, хто згодом став уславленим агрономом.

— А з ким він сидітиме? — запитав інший.

— Як би я хотів бути його односумом! — схвильовано вигукнув третій.

На жаргоні нашого колежу слово односум (в інших школах кажуть однокашник) має значення, яке майже неможливо перекласти. Так називали друга, який по-братському ділив з тобою не тільки радість, а й

прикрощі нашого дитячого життя, мав з тобою одні інтереси, виступав на твоєму боці у бійках і в замиреннях, у наступі й у обороні. Але дивна річ! У мої часи я не знав такого випадку, щоб рідні брати були й односумами. Якщо людина живе почуттями, вона, либонь, боїться збіднити себе, домішуючи до природженої прихильності прихильність набуту.

Враження, яке того вечора справили на мене розбалакування отця Огу, залишилося одним з найяскравіших вражень мого дитинства, і я можу порівняти його хіба з читанням "Робінзона Крузо". Саме завдяки спогаду про ті дивовижні відчуття у мене значно пізніше виникла думка — можливо, цілком нова — про те, що однакові слова по-різному діють на різні уми. У слові немає нічого абсолютного — ми самі більше на нього впливаємо, аніж воно впливає на нас; його сила в образі, який ми у нього вкладаємо; але детальний опис цього явища вимагає досить глибокої наукової розвідки — недоречної у творі такого жанру. В ту ніч я довго не міг заснути; між мною і моїм сусідом по дортуару спалахнула гостра суперечка про дивовижне створіння, яке мало з'явитися серед нас завтра. Цей сусід, Баршу де Пеноан, згодом став офіцером, а потім письменником великої філософської глибини, не зрадивши ні свого призначення, ні випадку, що поєднав у одному класі, під одним дахом і на одній парті тих двох єдиних учнів, про яких у Вандомському колежі говорять і нині. (На той час, коли вийшла друком ця книжка, наш товариш Дюфор ще не ступив на парламентську стежку). Баршу — сьогодні він перекладач Фіхте13, коментатор і друг Баланша14 — уже тоді цікавився, як і я, питаннями метафізики. Ми часто верзли з ним удвох усіляку нісенітницю про Бога, про нас самих, про природу. Тоді він оголошував себе послідовником пірронізму. Ревниво прагнучи грати свою роль, він заперечував Ламберові здібності; а що я тільки недавно прочитав "Знаменитих дітей", то я так і сипав доказами, посилаючись на малого Монкальма, на Піко делла Мірандолу15, на Паскаля16 — одне слово, на всі рано сформовані інтелекти, на знамениті аномалії в історії людського духу, на людей, яких можна було вважати попередниками Ламбера. В ті часи я палко приохотився до читання. Мій батько хотів послати мене до політехнічної школи, і тому оплачував для мене

приватні уроки з математики. Виконуючи в колежі обов'язки бібліотекаря, мій репетитор дозволяв мені користуватися книжками і не надто стежив за тим, що саме виносив я з бібліотеки, затишного притулку, куди у вільний від обов'язкового навчання час я ходив до нього брати уроки. Я думаю, що він або не вмів давати їх, або був заклопотаний якоюсь важливою справою, бо охоче дозволяв мені читати під час занять, а сам працював, не знаю над чим. Отож ми наче уклали між собою мовчазну угоду: я не скаржився, що мене нічого не навчають, а він мовчав про те, що я беру книжки. Захоплений цією несвоєчасною пристрастю, я занедбав обов'язкові уроки і складав поеми, які, звичайно, не вселяли великих надій, якщо судити з одного довгого віршованого рядка, що став серед моїх товаришів знаменитим,— з нього починалася епопея про інків17:

О Інка! Повелитель нещасливий і невдатний!

Кепкуючи з моїх творчих спроб, товариші дражнили мене Поетом, але їхні глузи не могли мене виправити. Я й далі римував рядки, попри мудру пораду пана Марешаля, нашого директора, який спробував вилікувати мене від моєї застарілої хвороби, розповівши мені притчу про лихі пригоди кропив'янки, яка випала з гнізда, бо захотіла літати раніше, ніж у неї виросли крила. Я все читав і читав і став найбездіяльнішим, найледачішим, найзамисленішим школярем молодшого відділення, а отже, мене й карали частіше, ніж інших. Цей автобіографічний відступ має пояснити, чому з таким хвилюванням я чекав появи Ламбера. Мені було тоді дванадцять років. Я відразу почув невиразну симпатію до хлопця, з яким у мене була певна схожість у темпераментах. Я сподівався знайти нарешті спільника у своїх мріях і роздумах. Ще не знаючи, що таке слава, я пишався, що моїм товаришем буде хлопець, якому пані де Сталь провістила безсмертя. Луї Ламбер здавався мені гігантом.

І ось настало довгосподіване завтра. За кілька хвилин до сніданку ми почули на безлюдному подвір'ї кроки пана Марешаля та новачка. Усі голови негайно обернулися до дверей класу. Отець Огу, котрий поділяв

з нами муки цікавості, не засвистів, як звичайно, щоб урвати перешіптування в класі й закликати нас до праці. І ось ми побачили славнозвісного новачка — пан Марешаль тримав його за руку. Наш вихователь спустився з кафедри, і директор, згідно з етикетом, урочисто сказав йому:

— Пане вчителю, я привів до вас пана Луї Ламбера. Він навчатиметься в четвертому класі й завтра прийде на уроки.

Потім, тихо перемовившись із отцем Огу, директор голосно запитав:

— Де ви його посадите?

Було б несправедливо заради новачка потривожити котрогось із нас, а що була вільна одна тільки парта, поруч зі мною,— бо я останній прийшов у клас,— то Луї Ламбер за неї і сів. Хоча урок ще не закінчився, ми всі попідхоплювались на ноги, щоб подивитися на Ламбера. Пан Марешаль чув наші розмови, він зрозумів, що ми вкрай збуджені, й мовив із тією добротою, за яку ми його так любили:

— Принаймні не бешкетуйте, не заважайте вчитися іншим класам.

Цими словами він трохи раніше відпустив нас на перерву, під час якої ми снідали, і ми всі оточили Ламбера, поки пан Марешаль прогулювався у дворі з отцем Огу. Нас було близько вісімдесяти чортенят, зухвалих, як шуліки. Хоча кожному довелося пройти крізь жорстокі випробування вступу в колеж, ми ніколи не давали пощади жодному новачкові; щоб посоромити неофіта, на нього сипалися глузи, запитання, його дражнили, під'юджували і в такий спосіб випробували його звички, силу, характер. Ламбер — чи то незворушний, чи то приголомшений — не відповідав на наші запитання. Тоді хтось вигукнув, що новачок, мабуть, закінчив школу Піфагора. Вибухнув загальний сміх, і Луї Ламбер на все своє перебування в колежі дістав прізвисько "Піфагор". І водночас його пильний погляд, зверхній вираз, яким він

відповідав на наші дитячі вихватки — хоча зверхність була йому невластива,— спокійна поза, в якій він стояв, його видима сила, що була в гармонії з віком,— усе це викликало певну повагу навіть у найбешкетніших із нас. Щодо мене, то я стояв біля нього і мовчки спостерігав.

Луї мав чотири з половиною фути зросту, він здавався худим і тендітним. Засмагле обличчя і почорнілі від сонця руки начебто свідчили про фізичну силу, а насправді він був слабкіший, ніж йому належало в його віці. Через два місяці після вступу до колежу, коли внаслідок постійного перебування в класі первісна засмага з нього зійшла, ми побачили, що він блідий і білий, мов жінка. Усіх вразило, яка у нього велика голова. Кучеряве волосся прегарного чорного кольору надавало дивовижної краси чолу, яке здавалося величезним навіть нам, цілком байдужим до висновків френології — науки, яка була тоді лише в зародку. В прегарних обрисах цього чола ввижалося щось незвичайне, пророче, завдяки чистій лінії надбрівних дуг, ніби вирізьблених у алебастрі над блискучими вуглинами очей; ці дуги сходилися на переніссі й видавалися ідеально симетричними, що буває дуже рідко. А втім, важко було скласти чітке уявлення про Ламберове обличчя з його досить-таки неправильними рисами, зате його очі дивували багатством та мінливістю виразу, вони, здавалося, віддзеркалювали душу. То світлий і дивовижно проникливий, то ніжний і неземний, їхній погляд тьмянів, ставав ніби безбарвним у ті хвилини, коли Луї віддавався споглядданню. Тоді його очі ставали схожі на віконні шибки — щойно вони яскріли бризками сонця, і раптом на них насунула тінь. Сила і голос Луї мали ту саму властивість, що й погляд: вони то завмирали в нерухомості, то примхливо змінювалися. Його голос то звучав ніжно, мов голос жінки, котра признається в коханні, то робився натужним, ламким, нерівним, якщо цими словами можна виразити незвичайні відтінки звуку. Щодо його фізичної сили, то звичайно він стомлювався від найлегшої гри і здавався кволим, майже калікою. Але в перші дні його життя в колежі, коли один із наших розбишак посміявся з цієї хворобливої тендітності, що робила його нездатним до бурхливих розваг, якими ми захоплювалися, Ламбер ухопився обома руками за

кінець столу, що складався з дванадцяти парт-пюпітрів, збитих у два ряди спадами в протилежні боки, уперся спиною в кафедру, а ногами в нижню поперечину парт, і сказав:

— Беріться вдесятьох і спробуйте зрушити стіл!

Я був при цьому і можу засвідчити: Ламбер справді виявив тоді фантастичну силу і видерти стіл з його рук десятеро учнів не змогли. Він володів здатністю зосереджувати в собі у певні хвилини надприродну могутність, збирати всі сили і спрямовувати їх до якоїсь однієї мети. Але діти — втім, як і дорослі — звикли про все судити за першими враженнями, а за Луї вони спостерігали тільки в перші дні по його приїзді. А тоді він ні в чому не виправдав пророцтва пані де Сталь і не здійснив жодного чуда, яких від нього сподівалися.

Після першого випробувального триместру Луї стали вважати за звичайного пересічного учня. Отож мені одному пощастило проникнути в цю високу душу — і чому б мені не назвати її навіть божественною? Хіба є щось ближче до Бога, ніж душа геніальної дитини? Завдяки спільності вподобань і думок ми стали друзями й односумами. Наша братська приязнь стала такою міцною, що товариші стулили наші прізвиська в одне. їх більше не вимовляли окремо і, щоб покликати одного з нас, гукали: "Поет-і-Піфагор!" Правда, разом вимовлялися імена й декотрих інших учнів. Отож протягом двох років я був шкільним товаришем бідолашного Луї Ламбера, і моє життя у ті часи було настільки тісно поєднане з його життям, що сьогодні я можу написати історію його духовного розвитку.

Довгий час я не розумів, які багатства сховані в серці й у мозку мого товариша. Мені треба було дожити до тридцяти років, щоб мої спостереження достигли й відстоялися, щоб промінь живого світла осяяв їх знову, щоб я зрозумів значення явищ, наївним свідком яких мені довелося бути; я втішався ними, не усвідомлюючи собі ні їхньої величі, ні механізму, деякі з них я навіть забув і запам'ятав лише найяскравіші; але сьогодні моя пам'ять упорядкувала їх, і я прилучився до таємниць

невичерпного розуму Луї, спогадуючи чудові дні нашої дитячої дружби. Тільки час допоміг мені проникнути в суть подій і фактів, що їх було так багато в цьому житті, яке минуло в невідомості, подібно до життя багатьох інших людей, втрачених для науки. Отож з погляду опису та оцінки фактів, історія наших взаємин сповнена анахронізмів чисто духовного порядку, та, можливо, це не зашкодить її своєрідному інтересу.

Протягом перших місяців перебування у Вандомі Луї страждав від хвороби, симптоми якої були непомітні для вихователів, а проте вона неминуче мала перешкодити виявленню його видатних здібностей. Звикши до свіжого повітря, звикши сам здобувати освіту, не скоряючись нічиїм розпорядженням, оточений ніжним піклуванням старого кюре, що обожнював племінника, звикши думати просто неба, Луї Ламбер нелегко звикав до шкільних правил, йому було тяжко маршировати в загальній шерензі, скніти в чотирьох стінах класу, де вісімдесят підлітків мовчки сиділи на дерев'яних лавах, кожен за своєю партою-пюпітром. Його чуття були такі вигострені, що це розвинуло в ньому виняткову душевну витонченість, і він дуже страждав від цього життя у великому гурті. Випари, які псували повітря, змішані із запахами брудного класу, завжди засміченого рештками наших сніданків та підвечірків, дратували його нюх — це чуття, що перебуває в тіснішому зв'язку з системою мозку, аніж інші, й, подразнюючись, викликає спочатку непомітні зміни в органах мислення. Були й інші причини того, що повітря в класах постійно псувалося — там стояли ящики, де ми зберігали свою здобич: голубів, забитих до свята, або страви, тайкома поцуплені з їдальні. Нарешті, у класних кімнатах були кам'яні постаменти; там завжди стояло по два відра з водою, і ми сходилися туди щоранку, мов коні до корита, й у присутності вчителя по черзі ополіскували собі обличчя та мили руки. Звідти ми переходили до столу, де жінки причісували нас і пудрили. Прибирали наше приміщення лише раз у день, перед нашим пробудженням, і воно завжди було брудне. Хоча вікон у ньому було багато, а двері — високі, запахи умивальника, перукарських знадобів, ящиків, де зберігалися речі кожного учня, не кажучи вже про випари од вісімдесяти скупчених тіл, постійно лоскотали нам нюх. Цей шкільний

humus, змішаний з багнюкою, яку ми весь час приносили з двору, утворював ніби купу гною, і смерділо від неї страх! Брак чистого, запашного повітря, яким він досі дихав у полях та в лісах, переміна звичок, дисципліна — усе це пригнічувало Ламбера. Поставивши лікоть правої руки на парту й підперши щоку долонею, він усі уроки дивився на листя дерев у дворі або на хмари в небі. Здавалося, він учить урок, але, бачачи, що його перо нерухоме, а сторінка лишається чистою, вчитель кричав йому:

— Ви нічого не робите, Ламбер!

Знову й знову шпигало Луї в саме серце ота шпилька: "Ви нічого не робите!" Через те в нього ніколи не було вільного часу, на перервах його змушували писати "пенсуми". "Пенсум" — кара для учня, в різних колежах вона була різною; у Вандомі тому, хто завинив, належало за перерву переписати стільки-то рядків. Ми з Ламбером були так завалені "пенсумами", що за два роки нашої дружби навряд чи мали бодай шість днів відпочинку. Якби не книжки, що їх я приносив з бібліотеки — тільки вони підтримували життя в нашому мозку — подібне існування довело б нас до цілковитого отупіння. Відсутність фізичних вправ впливає на дітей фатально. Звичка поводитися по-царському, засвоєна з юних літ, кажуть помітно псує будову тіла в монарших осіб, якщо вони не кидають виклик долі, розвиваючи свої м'язи на полях битви та на ловах. Коли навіть закони придворного етикету до такої міри впливають на спинний мозок, що роблять тазові кістки королів жіночними, розм'якшують їхню мозкову речовину і призводять до виродження, то якої глибокої шкоди, і фізичної, і духовної, завдає школярам постійна нестача свіжого повітря, руху, веселощів? Отож каральна система, якої дотримуються в наших колежах, неодмінно повинна привернути увагу авторитетів у галузі народної просвіти, коли серед них з'являться мислителі, що думатимуть не лише про себе.

Ми накликáли на себе "пенсуми" з тисячі причин. У нас була така добра пам'ять, що уроків ми ніколи не вчили. Досить було, щоб хтось із наших товаришів прочитав уривок з латини, французької або

граматичне правило, і ми запам'ятовували його; але якщо, на наше лихо, вчитель у першу чергу запитував нас, а не когось іншого, ми часто навіть не знали, що було задано, і тоді призначався "пенсум", хоч як ми хитрували та викручувались. У всякому разі, приготування уроків ми завжди відкладали до найостаннішої миті. То нам треба було дочитати книжку, то ми поринали у мрії, забуваючи про уроки, і знову заробляли собі "пенсуми". А як часто встигали ми написати свій переклад за той час, поки учень першого класу, якому доручали зібрати їх, по черзі підходив до кожного школяра! До моральних труднощів, які переживав Ламбер, звикаючи до життя в колежі, додавалося не менш важке випробування, крізь яке пройшли ми всі: треба було витерпіти безліч найрозмаїтіших тілесних страждань. Дитяча шкіра надзвичайно чутлива і вимагає пильного догляду, а надто взимку, коли доводиться часто переходити з крижаного повітря в жарко напалений клас і навпаки. Отож через відсутність материнської турботи малюки та молодші учні були суціль укриті болячками та тріщинами від обмороження, такими болючими, що під час сніданку їм доводилося робити спеціальні перев'язки, але, звісно, робили їх не дуже дбайливо, бо надто багато було зранених рук, ніг і п'ят. А втім, чимало дітей терпіли біль, не вдаючись до лікування. Адже їм часто доводилось обирати: чи закінчувати приготування уроків, чи втішатися ковзанням на кризі, чи йти на перев'язку, яку недбало накладали і так само недбало берегли. До того ж шкільні звичаї запровадили моду сміятися з бідолашних слабаків, які ходили на перев'язку, й не один учень сам зривав бинти, що їх санітарка намотала йому на руку. Тому взимку в багатьох боліли пальці й ноги, покриті виразками; звичайно ж, їм було не до навчання і їх карали за те, що вони не вчилися. Дуже часто отець-вихователь, якого обманювали вигаданими хворобами, не зважав і на хвороби справжні. Учні були на повному утриманні колежу — це входило у плату за навчання. Тому про одяг і взуття для школярів дбала адміністрація, влаштовуючи з цією метою торги; звідси і щотижневий огляд за участю постачальників, про який я вже згадував. Вигідний для шкільного начальства, такий метод мав найсумніші наслідки для самих учнів. Горе було малому, схильному до поганої звички стоптувати або рвати черевики, або передчасно протирати підметки через якусь ваду ходи

або внаслідок човгання на уроках, коли дитина скоряється властивому для її віку бажанню рухатися. Протягом усієї зими бідолаха терпів під час прогулянок люті муки: відморожені місця шпигали болем, як під час нападів подагри; гачки на черевику ламалися, а шнурки рвалися; через стерті підбори клятуще взуття погано прилягало до ноги; малому доводилося ходити, човгаючи по закрижанілих доріжках або глибоко грузнучи в глинистій багнюці Вандома; вода і сніг проникали крізь тріснуті шви, крізь дірочки, з яких повипадали цвяхи, нога мерзла й опухала. З шістдесяти хлопчаків не було й десятка, які ходили б, не відчуваючи болю; проте на прогулянках ніхто ніколи не відбивався від гурту, всі скорялися загальному ритму — так ото й дорослих людей само життя затягує у свій потік. Скільки разів шляхетний малюк, плачучи від гніву, знаходив мужність, щоб примусити себе йти вперед, або повернутися у свій брудний закапелок, попри нестерпний біль! Так боїться в цьому віці недосвідчена душа і насмішки, і співчуття — двох видів знущання. В колежі, як і в суспільстві, сильний уже зневажає слабкого, не розуміючи, в чому проявляється істинна сила. Та то були ще дрібниці. Ніхто з наших не носив рукавичок. Якщо, бувало, батьки, санітарка або директор давали їх комусь із найслабших, жартівники або старші учні клали їх на грубку і сушили, аж поки вони зморщувалися; ну а коли й щастило видерти рукавиці в бешкетників, вони відволожувались і швидко жолобилися від недбалого користування. Жодні рукавиці не витримували такого. Їх вважали за привілей, а діти прагнуть рівності.

Всі ці муки терпів і Луї Ламбер. Усі люди, схильні до роздумів та замріяності, часто розвивають у собі звичку до якогось машинального руху, і він постійно човгав черевиками, зношуючи їх дуже швидко. Ніжна, як у жінки, шкіра на його обличчі, вухах і губах тріскалася від найменшого холоду. Його руки, такі м'які і білі, робилися червоними й шкарубкими. У нього був постійний нежить. Отож Луї натерпівся чимало, поки нарешті й він пристосувався до вандомських звичаїв. Тривалий та жорстокий досвід, часті неприємності змусили його "потурбуватися про свої справи", як казали в нас у колежі. Йому довелося приділити увагу своєму ящику, парті, одягу, своїм черевикам;

не дозволяти красти у себе книжок, чорнила, зошитів, пер; одне слово, подумати про тисячу подробиць нашого дитячого життя, про які так ретельно дбали егоїсти та пересічні душі, що їм незмінно діставалися нагороди за відмінне навчання і зразкову поведінку, нагороди, до яких байдужісінько ставився хлопець, обдарований справді блискучими здібностями, хлопець, котрий під тиском майже божественної уяви палко віддавався потокам своїх думок. Та це було ще не все. Між учителями й учнями скрізь і завжди точиться боротьба, нещадна боротьба, яку в суспільстві можна порівняти хіба тільки з боротьбою опозиції проти уряду за конституційного правління. Але журналісти та оратори опозиції навряд чи вміють так швидко користатися з тієї чи тієї переваги, так жорстоко дорікати за якусь провину, так дошкульно глузувати, як це вміють діти у своєму спілкуванні з людьми, яким доручено їхнє виховання. Навіть янгол втратив би терпець, займаючись такою професією. Отож навряд чи варто ставити на карб бідолашному, часто не вельми проникливому вчителю, якому до того ж і платять погано, коли він іноді дратується і буває несправедливий. Постійно відчуваючи на собі насмішкуваті погляди, оточений пастками, він іноді мститься за свої помилки, що їх діти помічають умить.

Коли йшлося не про великі провини, за які карали іншими способами, ultima ratio patrum* у Вандомі був ремінь. За невиконані домашні завдання, за погано вивчені уроки, за бешкетні витівки було досить і "пенсума"; але за ображене самолюбство вчитель віддячував нам ремінцем. З усіх фізичних страждань, які доводилися нам терпіти, найдужче дошкуляв той біль, коли розлючений учитель з усієї сили шмагав по наших слабких руках шкіряною смужкою завширшки десь у два пальці. Засуджений до цієї класичної кари повинен був стати навколішки посеред класу. Спершу він мав вийти з-за парти, а потім уже вклякнути біля кафедри під цікавими, а часто й глузливими поглядами товаришів. Для вразливих душ це були подвійні тортури — так ото колись засуджений на смерть здійснював подорож від зали суду до ешафоту на Гревській площі. Залежно від характеру одні кричали або плакали гіркими слізьми до чи після шмагання, інші мужньо терпіли біль, але навіть найстійкіші в чеканні кари ледве втримувалися від

конвульсивної гримаси страху. Луї Ламбер постійно наражався на покарання ременем і то завдяки одній властивості його вдачі, про яку він і сам довгий час нічого не знав. Коли вигук учителя: "Ви нічого не робите!" — брутально відривав його від роздумів, він часто — і спочатку цілком несвідомо — кидав на вихователя погляд, сповнений якоїсь дикої зневаги і заряджений думкою, як заряджена електрикою Лейденська банка. Цей погляд, звісно, дошкуляв учителеві, й, роздратований такою безмовною епіграмою, він прагнув відучити учня від його палахкотючих поглядів. Першого разу, коли вихователь перехопив зневажливий погляд Луї, що вразив його, наче блискавка, він промовив фразу, яку я запам'ятав:

* Останній аргумент отців (латин.).

— Якщо ви ще раз так подивитеся на мене, Ламбер, я вас почастую ременем.

На ці слова усі носи задерлися, й учні стали зиркати по черзі то на вчителя, то на Луї. Погроза прозвучала так по-дурному, що хлопець метнув на отця-вихователя ще один блискавичний погляд. Так між учителем і Ламбером виникла напруга, яка розряджалася тільки шмаганням учня по руках. Отоді Луї й відкрив разючу силу свого погляду.

Бідолашний поет з його чутливими нервами, часто істеричний, мов жінка, пригнічений хронічною меланхолією, хворий своїм генієм, як юна дівчина хворіє коханням, якого прагне, ще не знаючи його, цей хлопчина, такий сильний і водночас кволий, хлопчина, що його Корінна18 відірвала від рідних полів і запхала в жахливу матрицю колежу, де кожен інтелект, кожне створіння, незалежно від свого таланту, свого темпераменту, мусить пристосовуватися до правил, до однієї форми (так золото перетворюється на круглі монети під карбувальним пресом), отож Луї Ламбер витерпів усі різновиди болю, які могли вразити його тіло й душу. Ніби прикутий до лави за своєю партою, битий ременем, змучений хворобами, ображений у всіх своїх почуттях,

здавлений зашморгом неприємностей, скоряючись безлічі тиранічних вимог навчального розпорядку, він глибоко страждав, і вся його тілесна оболонка терпіла люті муки. Подібно до святих мучеників, що всміхалися під тортурами, він утікав на небо, куди підносила його думка. Може, це внутрішнє життя й допомогло йому заглянути в таємниці, в які він так вірив.

Наше прагнення до незалежності, наші незаконні заняття, наше позірне неробство, замріяність, у якій ми постійно перебували, безперервні покарання, наша відраза до уроків та "пенсумів", здобули нам незаперечну славу дітей нікчемних і невиправних. Вчителі зневажали нас, а товариші, від яких ми приховували свої таємні захоплення, боячись їхніх глузів, ставилися до нас із жахливим презирством. Ця подвійна недооцінка була несправедлива з боку вчителів, але цілком виправдана з боку учнів. Ми не вміли ані грати в м'яча, ні бігати, ні ходити на дибах. У дні амністії або коли нам випадала вільна хвилина, ми не брали участі в жодних розвагах, що були тоді у моді в колежі. Чужі забавам наших товаришів, ми усамітнювалися від усіх і в задумі сиділи під яким-небудь деревом на подвір'ї. Поет-і-Піфагор були винятком, вони жили поза життям школярської громади. Притаманний дітям проникливий інстинкт та вразливе самолюбство були причиною того, що одні школярі відчували в нас вищу духовну силу, а другі — нижчу; одні ненавиділи нашу мовчазну аристократичну гординю, інші — зневажали нашу нікчемність. Такі почуття виникали в нашому середовищі незалежно від нашої свідомої волі й, мабуть, я розгадав їх лише сьогодні. Отже, ми жили, наче двоє щурів, ховаючись у кутку класу, де були наші парти, і нам доводилося сидіти там не лише на уроках, а й на перервах. Це виняткове становище мало призвести і призвело до того, що ми опинилися в стані війни з учнями нашого відділення. Майже завжди всіма забуті, ми сиділи там спокійні і майже щасливі, ніби дві рослини або дві прикраси, що випадали у класній кімнаті з гармонії загального стилю. Бувало, найзабіякуватіші з учнів ображали нас, прагнучи показати, що можуть безкарно зловживати своєю силою, а ми на їхні прискіпування відповідали презирством; і не раз закінчувалося це тим, що на Поета-і-Піфагора сипався град ударів.

Ламбер сумував за домівкою кілька місяців. Я не знаю, чи можна описати його журбу. Принаймі в мене це не вийшло — Луї зіпсував мені не один шедевр. Обидва ми були в ролі "Прокаженого з долини Аости"19 і спізнали почуття, описані в книжці пана де Местра, значно раніше, ніж прочитали про них у його красномовному переказі. Звичайно, літературний твір не може оживити спогади дитинства, але заглушити їх йому ніколи не вдасться. Ламберові зітхання звучали для мене набагато прекраснішими гімнами смутку, ніж найнатхненніші сторінки "Вертера". Та, можливо, не слід порівнювати страждання, яких завдає справедливо чи несправедливо осуджена нашими законами пристрасть, з муками бідолашної дитини, яка прагне сонячного проміння, мріє про росяні долини, про волю. Вертер був рабом одного бажання, а в Луї Ламбера була поневолена вся душа. Хоч геній у всьому однаково талановитий, але якщо він передає почуття зворушливе, засноване на щирих, а отже, й цілком чистих бажаннях, це виходить у нього переконливіше, ніж коли він бідкається й нарікає. Бувало, Ламбер довго дивився у вікно, милуючись листям липи, а тоді казав мені одне тільки слово, але в тому слові розкривалася неозора мрія.

— На моє щастя,— вигукнув він якось,— у мене бувають радісні хвилини, коли мені здається, що стіни класу обвалились, і я далеко звідси, в полях! Яка втіха летіти за своєю думкою, як летить пташка у синьому небі! Чому зелений колір такий поширений у природі? — запитував він мене.— Чому в ній рідко зустрічаються прямі лінії? Чому в твореннях людини так мало кривих? Чому лише людина відчуває пряму?

Ці слова свідчили, що він уже довго блукав широкими просторами, і милувався краєвидами, і вдихав пахощі лісу. Він сам здавався живою і трепетною елегією, завжди мовчазний, готовий скоритися своїй недолі; він страждав і не осмілювався сказати: "Я страждаю!" Цей орел, який мріяв ширяти над усім світом, був замкнений між чотирма вузькими й брудними стінами; і тому він став жити — у повному значенні цього слова — життям ідеальним. Сповнений презирства до пустого вчення, на яке ми були приречені, Луї йшов своєю піднебесною дорогою, цілком відірваний від речей, що оточували його. А я, підкоряючись властивій

дитинству потребі наслідувати когось, намагався погодити своє існування з його життям. Особливо заражав мене Луї своєю пристрастю до того напівдрімотливого стану, в який занурюється тіло, коли людина віддається глибокому споглядданню, тому що я був молодий і вразливий. Наче двоє коханців, ми звикли разом думати, звіряти один одному свої мрії. Його інтуїтивні відчуття уже й тоді були гострі, як духовні прозріння великих поетів, такі близькі до божевілля.

— Чи здатний ти, як я,— спитав він мене одного разу,— мимоволі відчувати уявні страждання? Наприклад, коли я думаю про те, що я відчув би, якби в тіло мені увійшло лезо складаного ножика, мене раптом пронизує гострий біль, ніби я і справді порізався — не вистачає тільки крові. Причому це відчуття опановує мене зненацька, наче крик, що розриває глибоку тишу. Думка завдає фізичних страждань! Ну, що ти на це скажеш?

Коли він висловлював такі тонкі думки, ми обидва віддавалися наївним мріям. Ми шукали в нас самих незбагненні явища, які мали стосунок до виникнення думки — Ламбер сподівався простежити її в найменших проявах, щоб коли-небудь мати змогу описати невідомий механізм її утворення. Потім, після суперечок, часто по-дитячому несерйозних, Ламбер втуплював у мене осяйний погляд, стискав мою руку, і з його душі вихоплювалися слова, якими він намагався підвести підсумок.

— Мислити — це бачити,— сказав він одного разу, збуджений якимсь нашим міркуванням про основи психічної організації людини.— Все людське знання спирається на дедукцію, тобто на повільне роздивляння від причини до наслідку й у зворотному напрямі — від наслідку до причини. Навпаки, поезія, як і інші види мистецтва, прагне до ширшого виразу і проявляється у миттєвому баченні явищ.

Ламбер був спіритуалістом20; але я не наважувався суперечити йому, озброївшись його ж таки спостереженнями й доводячи, що розум — продукт фізичних взаємодій. Обидва ми мали слушність. Можливо,

терміни "матеріалізм" і "спіритуалізм" виражають дві сторони одного й того самого факту. Дослідження Луї про субстанцію думки давало йому мужність майже з гордістю приймати нелегке життя, на яке нас прирікали наші лінощі та зневага до шкільних уроків. Він знав собі ціну, і це підтримувало його в духовних пошуках. З якою приємністю піддавався я впливу його душі на свою! Скільки разів сиділи ми на нашій лаві, читаючи одну книжку й, не розлучаючись, забували один про одного, і разом з тим відчували, що обидва ми плаваємо в океані ідей, наче дві риби, що живуть у одній воді! Отож зовні наше життя здавалося рослинним, але ми жили тільки серцем і розумом. Почуття й думки були єдиними подіями в нашому шкільному побуті.

Ламбер так сильно впливав на мою уяву, що я й досі відчуваю цей вплив. Я слухав його розповіді, які занурювали мене в атмосферу чудесного, з тією самою жадібністю і втіхою, з якою діти — а також дорослі — поглинають казки, де дійсність прибирає найбезглуздіших форм. Його пристрасть до таємничого і властива дітям довірливість часто спонукала нас заводити розмови про рай і пекло. В таких випадках Луї, пояснюючи мені погляди Сведенборга, намагався переконати мене, щоб я розділив його віру в янголів. Навіть у найсумнівніших міркуваннях Ламбера вже тоді прозирали дивовижні спостереження над могутністю людини, що надавали його словам того відтінку правдивості, без якого неможливе жодне мистецтво. Він вважав, що людство чекає романтичний кінець, і це розбуркувало в ньому властиву непорочній уяві схильність до віри. Хіба не в пору юності народи створюють собі догми та ідолів? А надприродні істоти, перед якими вони тремтять,— хіба вони не втілюють у перебільшеному вигляді їхні почуття, їхні потреби? Ось короткий виклад того, що залишилось у мене в пам'яті від наших із Ламбером напоєних поезією розмов про шведського пророка, чиї твори я згодом прочитав із чистої цікавості.

В людині поєднуються дві різні істоти. За Сведенборгом, янгол — це людина, в якій істота духовна перемогла істоту матеріальну. Якщо людина хоче розвивати в собі янгольське покликання, вона повинна всіляко плекати витончену природу оселеного в ній янгола — як тільки

думка розкриє перед нею двоїстість її буття. Якщо їй не вдасться здобути просвітлене знання про своє призначення, вона, замість того, щоб зміцнювати своє духовне життя, дозволяє запанувати в собі тілесному началу, усі її сили згорають у полум'ї зовнішніх відчуттів, обидві сховані в ній істоти матеріалізуються, і янгол поступово гине. В протилежному ж випадку, коли людина зуміє підтримати свій внутрішній світ необхідними йому есенціями, душа торжествує над матерією і прагне відокремитися від неї. Коли таке відокремлення відбувається у формі, яку ми називаємо смертю, янгол, досить сильний, щоб звільнитися від своєї оболонки, не гине і починає своє справжнє життя. Тільки цією двоїстістю буття можна пояснити, чому існують стільки індивідуальностей, які відрізняються одна від одної; вони служать доказом такого роздвоєння і допомагають зрозуміти його. Справді, очевидна відстань між людиною, чий бездіяльний розум прирікає її на тупість, і людиною, яку внутрішній зір обдарував певною духовною силою, змушує нас припустити, що між людьми геніальними і людьми пересічними існує не менша різниця, ніж та, яка існує між зрячими і сліпими. Ця думка, що до нескінченності розширяє всесвіт, дає в якомусь розумінні ключ до небес. Хоча зовні видається, ніби ці істоти на землі перемішані одні з одними, насправді вони поділені на окремі сфери залежно від досконалості їхнього духовного "я". В кожній такій сфері свої звичаї і своя мова. В невидимому світі, як і в світі реальному, якщо котрийсь житель нижчої сфери досягне вищого кола, не будучи його гідним, він не лише не розуміє ні його звичаїв, ні розмов, а й сама його присутність паралізує голоси та серця вищих істот. В "Божественній комедії" Данте, можливо, проявилася невиразна інтуїція щодо цих сфер, які починаються у світі скорботи і колами здіймаються до самих небес. Учення Сведенборга — витвір проясненого духу, що показує, в яких незліченних формах янголи з'являються серед людей.

Це вчення, яке сьогодні я намагаюся викласти стисло і логічно, Ламбер подав мені як таємниче одкровення, огорнуте поволокою особливої фразеології, притаманної містикам; то були туманні й сповнені абстрактних узагальнень розмови, що впливали на мозок не менш сильно, ніж книжки Якоба Беме21, Сведенборга або пані Гійон, при

уважному читанні яких пробуджуються фантазії, розмаїті, наче марева, породжені опієм. Ламбер розповідав мені про такі дивовижні містичні явища, він так сильно впливав на мою уяву, що в мене паморочилася голова. А проте я любив поринати в цей таємничий, неприступний для зовнішніх відчуттів світ, у якому всім подобається жити і тоді, коли він являється у туманних обрисах майбутнього, і тоді, коли вбирається в барвисті одіння казки. Ці могутні відгуки душі на пережиті нею ж таки відчуття попри мою хіть переконували мене в незаперечній реальності духовного світу і привчали до поглиблених роздумів.

Щодо Ламбера, то своєю теорією про янголів він пояснив мені геть усе. Скажімо, чисте кохання, таке, про яке мріють у юності, він уявляв собі як зустріч двох янгольських душ. Отож можна собі уявити, з яким палким жаданням мріяв він зустріти жінку-янгола. А хто сильніше, ніж він, міг би вселити й відчути кохання? Що може яскравіше свідчити про дивовижну витонченість душі, як не мила невимушеність і дух доброти в його почуттях, словах, діях, у кожному, навіть незначущому, жесті, нарешті, у братській приязні, яка нас поєднувала і яку ми виражали в слові "односуми". Не було ніякої різниці між нашими думками або вчинками. Ми навчилися підробляти почерк один у одного, щоб один міг робити уроки за двох. Коли котрийсь із нас дочитував книжку, яку ми повинні були повернути моєму вчителеві математики, він міг читати її, не відриваючись, бо другий тим часом робив за нього і урок, і пенсум. Ми виконували уроки з таким відчуттям, ніби платили податок, що забезпечував нам спокійне життя. Якщо пам'ять мене не зраджує, Ламбер часто виконував їх бездоганно. Та оскільки нас обох вважали за ідіотів, учитель перевіряв наші завдання під впливом цього фатального упередження і мав звичай відкладати їх, щоб розважити ними наших товаришів. Пригадую, якось надвечір наприкінці уроку, що тривав від другої до четвертої, учитель узяв Ламберів переклад. Текст починався словами: "Caius Gracchus vir nobilis"*. Цю фразу Луї переклав так: "У Кая Гракха22 було шляхетне серце".

* Кай Гракх, шляхетний муж (латин.).

— Де ви бачите "серце" у слові nobilis? — різко запитав учитель.

Учні засміялися, а Ламбер втупився в учителя приголомшеним поглядом.

— Що скаже пані баронеса де Сталь, коли довідається, що ви спотворюєте при перекладі значення слова, яке означає приналежність до шляхетного роду, патриціанське походження?

— Вона скаже, що ви йолоп,— упівголоса промовив я.

Та на біду, вчитель почув мою репліку.

— Пане Поет, ви на тиждень сядете в карцер,— оголосив він.

Ламбер подивився на мене невимовно ласкавим поглядом і тихо повторив:

— Vir nobilis!

Пані де Сталь часто була для Ламбера джерелом прикростей. З усякого приводу вчителі та учні кидали йому в обличчя це ім'я, то з іронією, то як докір.

Луї не забарився й сам потрапити до карцеру, щоб скласти мені товариство. Там ми почували себе більше на волі, аніж будь-де, й могли розмовляти цілими днями посеред тиші, яка панувала в дортуарах, де кожен учень мав власну нішу в шість квадратних футів із ґратами в горішній частині перегородки; двері з просвітами щовечора зачиняли і щоранку відчиняли під пильним оком отця-наглядача, зобов'язаного бути присутнім і при нашому пробудженні, і коли ми вкладалися спати. Скрипіння дверей, які слуги дортуарів відчиняли надзвичайно швидко, було однією з прикметних ознак нашого колежу. Ці тісні алькови також правили нам і за карцер — траплялося, нас замикали туди на місяць, а

то й на більше. За учнями, посадженими в клітку, стежило пильне око наглядача, якого тут називали "префектом",— він приходив, намагаючися ступати нечутно, і в точно визначені години, і несподівано, щоб перевірити, чи не базікаємо ми, замість виконувати "пенсуми". Але горіхові шкаралупки, розкидані по сходах, і витонченість нашого слуху майже завжди дозволяли нам почути кроки наглядача здалеку, й тому ми могли спокійно віддаватися своїм улюбленим заняттям. А що читати нам було заборонено, то години, проведені в карцері, ми звичайно присвячували метафізичним дискусіям або розповідям про різні дивовижні випадки, які стосувалися чудесних проявів думки.

Я хочу розповісти тут про один такий випадок і не лише тому, що йдеться про Ламбера, а й тому, що він, можливо, вирішив наукову долю мого друга. Згідно з правилами колежу днями відпочинку були неділя й четвер: але церковні відправи, на які ми мусили ходити, так заповнювали неділі, що четвер ми вважали своїм єдиним вихідним днем. Прослухавши месу, ми могли розпоряджатися часом вільно і використовували своє дозвілля для тривалих прогулянок у околицях Вандома. Особливо любили ми ходити в замок Рошамбо, можливо, тому, що дорога до нього була неблизька. Молодші учні рідко здійснювали таку далеку прогулянку; але раз чи двічі на рік учителі дозволяли їм похід у Рошамбо як винагороду за зразкову поведінку. Ми з Луї вперше вибралися туди наприкінці весни 1812 року. Бажання побачити знаменитий маєток, хазяїн якого іноді частував школярів молоком, змусило нас усіх поводитися бездоганно. Отож ніщо не перешкодило прогулянці. Ні я, ні Ламбер ніколи не бачили прегарної долини Луара, де стояв замок. Тому і його, і моя уява були вельми збуджені напередодні прогулянки, якій у колежі завжди раділи. Ми розмовляли про неї цілий вечір і всі гроші, які нам пощастило приберегти усупереч вандомським законам, збиралися витратити на фрукти та молоко. Назавтра, пообідавши, ми вирушили о пів на першу дня в дорогу; кожен отримав по кубічному шматку хліба, який нам видавали на полуденок. Нас був цілий гурт, і ми йшли до знаменитого замку так легко, наче летіли, і з таким завзяттям, що спершу зовсім не відчували втоми. Коли всі вибралися на пагорб, звідки можна було милуватися замком, що

приліпився на протилежному схилі, і звивистою долиною, де блищала річка, петляючи по красиво закруглених луках — одним з тих чудесних краєвидів, яким невимовного чару надають тільки неповторні враження юності або кохання, і тому ніколи не слід дивитись на них уже в зрілому віці,— Луї Ламбер раптом сказав:

— Але ж усе це я вже бачив уві сні, минулої ночі!

Він упізнав і гайок, у якому ми зупинилися, і обриси крон та просвіти в листі, і колір річкової води, і вежі замку, і пагорки та узвишшя, і далечінь, і нарешті всі подробиці краєвиду, який сьогодні бачив уперше в житті. Обидва ми були ще дітьми, а надто я — адже мені тоді не виповнилося й тринадцяти років; і хоча Луї у свої п'ятнадцять іноді мислив, як геній, у ту пору ні він, ні я не могли брехати один одному навіть у дрібницях — така міцна була наша дружба. Якщо, завдяки могутності свого розуму, Ламбер і передчував значення деяких фактів, він був далекий від того, щоб оцінити їх у повному обсязі; отож спочатку він лише здивувався, та й годі. Я спитав, чи не бував він у Рошамбре в дитинстві. Моє запитання вразило його, але, поміркувавши, він відповів, що ні, не бував. Той випадок,— а таке трапляється уві сні з багатьма людьми,— засвідчив, що вже тоді у Ламбера пробудилися неабиякі здібності, бо на цьому окремому явищі він зумів побудувати цілу систему; озброївшись фрагментом думки, він створив усеосяжну теорію, як зробив колись Кюв'є23 у іншій науковій сфері.

Ми сіли під старим дубовим пеньком. Луї замислився на кілька хвилин, а тоді сказав:

— Якщо цей краєвид не приходив до мене — а таке припущення малоймовірне,— значить, я сам приходив сюди. Якщо ж я був тут у той час, коли спав у себе в алькові, то хіба це не доводить можливість повного відокремлення мого внутрішнього "я" від тіла? Хіба це не свідчить, що дух здатний у якийсь спосіб пересуватися в просторі або що існують духовні явища, подібні до пересування тіла? Ну а якщо мій дух і моє тіло змогли роз'єднатися під час сну, то невже мені не

вдасться відокремити їх одне від одного, коли я не сплю? Я не бачу ніякого третього розв'язання між цими двома можливостями. Але ходімо далі, розгляньмо подробиці. Або розглянуті факти відбулися завдяки таємній силі, що приводить у рух іншу істоту, для якої моє тіло править за футляр, бо ж я бачив краєвид, нікуди не виходячи з алькова, а це спростовує безліч систем; або все сталося в якомусь нервовому центрі, де киплять почуття, центрі, назви якого ми ще не знаємо, чи в тому осередді мозку, де утворюються думки. Це останнє припущення породжує досить дивні запитання. Я ходив, я бачив, я чув. Рух не можна мислити поза простором, звук проявляється лише в кутках і на поверхнях, а забарвлення не сприймається без світла. Якщо вночі із заплющеними очима я бачив у собі забарвлені предмети, якщо чув звуки у цілковитій тиші й без тих неодмінних умов, за яких вони утворюються, якщо, перебуваючи в нерухомості, я пересувався в просторі, то, виходить, ми наділені внутрішніми здібностями, незалежними від зовнішніх фізичних законів. Виходить, дух здатний проникнути в матеріальну природу. Чому досі люди так мало замислювалися про явища, з якими ми стикаємося уві сні і які доводять, що людина живе подвійним життям? Хіба це явище не відкриває перед нами нової науки? — додав він, сильно ляснувши себе по лобі.— Та навіть якщо його й не можна покласти в основу нової науки, воно, безперечно, свідчить про наші необмежені можливості і, в усякому разі, доводить, що роз'єднання наших двох "я" — факт, над яким я давно міркую,— відбувається досить часто. Я знайшов нарешті доказ того, що наші приховані чуття переважають чуття зовнішні! Homo duplex!*. Але,— провадив він після паузи, висловлюючи сумнів мимовільним жестом,— можливо, і немає в нас ніяких двох істот? Може, ми просто обдаровані внутрішніми якостями, які можуть удосконалюватись, і, розвиваючи які, ми відкриваємо в собі здатність до активності, прозирання, світобачення, здатність, що про неї ми раніше й не підозрювали? У своїй любові до чудесного, породженій гордістю, ми схильні називати ці явища виплесками нашого другого поетичного "я", бо ми ніколи не розуміли їхньої суті. А так зручно обожествляти незрозуміле! О, повір, я плакав би, коли б довелося попрощатися з цією ілюзією. У мене потреба вірити в роздвоєність нашої природи і в Сведенборгових ангелів. Невже нові

знання їх уб'ють? Адже дослідження наших невідомих здібностей вимагає начебто матеріалістичної науки, бо дух використовує, розділяє, оживляє субстанцію, але він не може зруйнувати її.

* Двоїста людина (латин.).

Луї замислився, посмутнів. Можливо, мрії юності здалися йому пелюшками, які скоро доведеться викинути.

— Зір і слух, безперечно, тільки футляри для чудесних інструментів, — сказав він, засміявшись із власного порівняння.

Розмовляючи зі мною про рай і пекло, він мав звичай розглядати природу як її володар; але, вимовляючи ці останні слова, насичені глибоким знанням, він ширяв над краєвидом сміливіше, ніж будь-коли, а чоло Луї, здавалося мені, ось-ось розколеться під натиском його генія; його сили, які я назву духовними, поки немає кращого терміна, так і струменіли крізь органи, призначені для їхнього вияву: очі Ламбера випромінювали мисль, його піднесена рука, його стиснуті тремтячі губи говорили, його палахкотючий погляд метав іскри. Та ось його голова впала на груди, ніби раптом стала надміру важка або знемоглася від надто бурхливого вияву почуттів. Цей хлопчик, цей титан думки похнюпився, потім узяв мою руку і стиснув її в своїй, що змокріла від жару, розпаленого в ньому гарячковим пошуком істини; помовчавши хвилину, він сказав:

— Я стану знаменитим! І ти теж,— швидко додав він.— Ми вдвох створимо хімію людської волі.

Яке шляхетне серце! Я визнавав його вищість, але він усіляко прагнув не дати мені її відчути. Він ділився зі мною скарбами своїх думок, дарував мені якусь частку своїх відкриттів і залишав мені у цілковиту власність мої нікчемні міркування. Завжди лагідний, як

любляча жінка, він виявляв свої почуття сором'язливо, з тією душевною делікатністю, яка вносить стільки радості й блаженства в наше життя.

Уже наступного дня він почав писати працю, яку назвав "Трактат про волю". Внаслідок своїх роздумів він часто змінював і план твору, і метод дослідження, але перший поштовх, безперечно, дали йому події того знаменного дня — так відчуття електричного струму, що завжди виникало в Месмера24 при наближенні одного слуги, стало джерелом його відкриттів у магнетизмі, науці, колись захованій у глибині таємничого культу Ізіди, в Дельфійському храмі, у проваллі Трофонія і знову віднайденій цим дивовижним ученим безпосередньо перед Лафатером25, попередником Галля26. Осяяні тим раптовим спалахом, Ламберові ідеї набрали грандіозних пропорцій; спочатку він розібрався в кожній окремій істині, з тих, які сам відкрив, а потім, наче ливарник, сплавив їх у одне ціле. Півроку наполегливо працював Ламбер, аж поки його труди розбуркали цікавість наших товаришів і стали предметом жорстоких глузувань, що призвели до фатальних наслідків. Якось один з наших переслідувачів, котрий неодмінно захотів побачити рукописи, під'юдивши ще кількох мучителів, силоміць видер у нас із рук скриньку, де лежав неоціненний скарб, який ми обидва, і я, і Ламбер, захищали з нечуваною хоробрістю. Скринька була замкнена, і вороги не змогли відкрити її; але під час бою вони спробували її зламати, і ця чорна злість змусила нас підняти розпачливий крик. Кілька товаришів, натхнені духом справедливості, а може, вражені нашою героїчною обороною, радили дати нам спокій, ображаючи нас презирливою жалістю. Але тут, приваблений шумом битви, втрутився отець Огу, зацікавившись, чому виникла колотнеча. Вороги відірвали нас від виконання "пенсумів", і вчитель прийшов захистити своїх рабів. Щоб виправдатися, нападники сказали отцеві Огу про існування рукопису. Грізним голосом вихователь звелів віддати скриньку йому. Якби ми стали чинити опір, він, мабуть, звелів би розбити її, і Ламбер віддав йому ключ. Отець Огу взяв рукопис, погортав його, а тоді сказав, забираючи папери собі:

— То оце та нісенітниця, задля якої ви нехтуєте свої обов'язки?

Великі сльози покотилися з очей у Ламбера; він плакав і від усвідомлення ображеної гідності, і від незаслуженої кривди, і через підлу зраду товаришів. Ми кинули на наших обвинувачів докірливий погляд: адже вони нас виказали спільному ворогові! Якщо згідно з неписаними законами школи вони мали право відлупцювати нас, то хіба не повинні вони були зберігати мовчанку про наші провини перед учителем? Тому протягом кількох хвилин їм було соромно за свою підлість.

Отець Огу, не маючи уявлення про наукову цінність "Трактату про волю", мабуть, продав рукопис вандомському бакалійникові на обгортковий папір, і зародки геніальних Ламберових думок розійшлися по руках невігласів.

Через півроку по тому я покинув колеж. Не знаю, чи поновив свою працю Ламбер, якого наша розлука вкинула в чорну меланхолію. В пам'ять катастрофи, що спіткала книгу Луї, я використав у повісті, з якої починаються мої "Філософські етюди", для вигаданого твору заголовок, справді придуманий колись Ламбером, і дав ім'я дорогої для нього жінки одній із своїх героїнь — молодій самовідданій дівчині. Але це не єдине запозичення, яке я в нього зробив: його характер, його заняття дали мені багато для цієї повісті, сюжет якої виник із спогадів про роздуми, що їм ми віддавалися в колежі. Вона написана з метою поставити скромний пам'ятник тому, хто заповів мені найдорогоцінніший скарб — свої думки. У своєму дитячому трактаті Ламбер розвинув ідеї дорослої людини. Зустрівши згодом кількох учених, що дуже серйозно досліджували явища, які нас колись вразили і які Ламбер так чудесно проаналізував, я тільки через десять років зрозумів важливість його висновків, забутих як дитяча забава. Отож я присвятив кілька місяців, щоб пригадати головні відкриття свого бідолашного друга. Упорядкувавши свої спогади, я маю всі підстави твердити, що уже в 1812 році він у своєму трактаті установив, передбачив і розглянув кілька вельми важливих фактів, істинність яких, казав він мені, рано чи пізно буде доведено. За його філософські розвідки Луї Ламбера, безперечно, можна зарахувати до великих мислителів, що час від часу з'являються

серед людей, щоб відкрити їм у первісному вигляді засади майбутньої науки, коріння якої розростається повільно, але потім приносить у царині розуму чудові плоди. Так бідний ремісник Бернар, що колупався в землі, прагнучи розгадати таємницю емалі, ще в XVI сторіччі з непохитною авторитетністю генія проголосив геологічні істини, доведення яких уславило в наші дні Бюффона та Кюв'є. Я сподіваюся дати читачеві деяке уявлення про Ламберів трактат, виклавши головні засади, що лежали в його основі; та незалежно від своєї волі, я муситиму очистити їх від багатьох побічних ідей, які теж належали Ламберові. Оскільки я йшов іншою стежкою, аніж він, я брав з його досліджень тільки ті, які служили моїй власній системі. Я лише учень Ламбера, і я не певен, чи зможу точно викласти його думки, після того як я засвоїв їх до такої міри, що надав їм власного забарвлення.

Для нових ідей потрібні були нові слова або розширені чи точніше означені смисли давно відомих слів. Щоб виразити фундаментальні принципи своєї системи, Ламбер узяв кілька слів буденної мови, значення яких невиразно відповідали його задумам. Слово воля означало для нього середовище, в якому розвивається думка або, якщо висловитися менш абстрактно, згусток сили, за допомогою якої людина може творити поза межами самої себе дії, що складають її зовнішнє життя. Хотіння — слово, запозичене в Локка — означало акт, яким людина здійснює свою волю. Слово думка виражало найістотніший продукт волі, але також середовище, де народжуються ідеї, для яких воно править за субстанцію. Ідея — загальна назва для всіх витворів мозку — означало акт, за допомогою якого людина реалізує свою здатність мислити. Отже, воля, думка позначали творчі сили; хотіння, ідея — їхні утворення. Хотіння він сприймав як ідею, котра з абстрактної стадії перейшла в конкретну, із рідкого стану — в майже твердий, якщо тільки в цих словах можна сформулювати міркування, що їх так важко розмежувати. Згідно з Ламбером, думка (мислення) та ідея — це дії і прояви нашого духовного організму, а хотіння й воля — вияви зовнішнього життя.

Луї вважав, що воля первинна, а думка — вторинна. "Щоб думати, треба хотіти",— мав звичай казати він. Багато живих створінь існують на стадії волі, не добираючись до стадії мислення. На півночі життя триває довго, на півдні — коротко; але водночас на півночі воля ціпеніє, а на півдні — безперервно збуджується, і таке можна спостерігати аж до тих кліматичних поясів, де від надмірного холоду або від надмірної спеки органи стають майже нечутливими.

Своє поняття середовища він запозичив з одного спостереження, яке зробив у дитинстві, ще не усвідомлюючи, наскільки виявиться воно важливим, але воно здалося малому Луї таким дивним, що не могло не вразити його витончену уяву. Його мати, тендітна і нервова, ніжна й ласкава, була одним із тих створінь, які втілюють жінку в усій досконалості її якостей, хоча немилосердна доля закинула її на саме дно суспільства. Вона надто любила і через те багато страждала, померши молодою і всю себе віддавши материнському почуттю. Шестирічний Луї спав біля материного ліжка у великій колисці, але засинав не відразу й часто бачив, як сипляться з материних кіс електричні іскри, коли вона розчісувалася. П'ятнадцятирічний підліток використав для науки цей факт, який дитині здавався грою, факт тим більше незаперечний, що такою властивістю наділені майже всі жінки, чия доля складалася трагічно, чиї нерозтрачені почуття прагнуть виразити себе, а надмір сил — вирватися назовні.

Ламбер не тільки запропонував нові означення, а й висунув кілька проблем, які вимагали розв'язання, кинувши цим сміливий виклик науці. Він сподівався розв'язати їх, поставивши перед собою такі запитання: чи принцип, який породжує електрику, не входить як основа в особливий флюїд, з якого виникають наші ідеї і наші хотіння? Чи не утворює волосся, яке то знебарвлюється, то світлішає, то випадає почасти або цілком, залежно від ступеню розпорошення або кристалізації думок, таку собі систему сполучених посудин, яка або всмоктує, або виділяє електричні струми? Чи флюїди нашої волі — субстанція, яка виникає в нас і несподівано починає діяти внаслідок досі не досліджених причин — чимось відрізняються від тих невидимих, невідчутних флюїдів-

струмів, які утворюються у вольтових елементах і діють на нервову систему мерця? Чи формування і постійне випромінювання наших ідей — явище більш загадкове, ніж випаровування невидимих, але надзвичайно активних часточок, скажімо, з мускусного зерна, яке начебто втрачає їх, а проте не зменшується у вазі? Чи апарат кровообігу — враховуючи, що шкіряний покрив нашої тілесної оболонки виконує тільки захисні функції, лише поглинає та виділяє піт і реагує на дотик — не сприяє передачі імпульсів волі, подібно до того як циркуляція нервових флюїдів сприяє передачі думок? І нарешті, чи активність потоку цих двох цілком реальних субстанцій не залежить від більшої або меншої досконалості в будові органів тіла, будові, яку слід усебічно вивчити?

Установивши ці засади, Ламбер визнав за потрібне поділити явища людського життя на дві серії різних ефектів і наполегливо, з палкою переконаністю вимагав для кожної з них спеціального аналізу. Ці два ряди неоднакових явищ він простежив майже в усіх створінь і дійшов висновку, що такий розподіл притаманний самій нашій природі. Ламбер назвав цей життєвий антагонізм: дія і протидія.

— Бажання,— казав він,— це явище, здійснюване виключно нашою волею, перш ніж воно відбудеться у зовнішньому світі.

Таким чином, сукупність хотінь і ідей складає дію, а сукупність зовнішніх проявів — протидію.

Коли значно пізніше я прочитав про спостереження над дуалізмом зовнішніх відчуттів, які проводив Біша27, мене мов оглушило спогадами, і я відкрив разючий збіг між ідеями цього знаменитого фізіолога і Ламберовими. Обидва вмерли передчасно, й обидва йшли до істин, які так і лишилися нерозкритими. Природа любить давати подвійне призначення різним механізмам, якими вона наділяє живі істоти, й роздвоєна діяльність нашого організму — факт, нині цілком доведений і до того ж щодня підтверджуваний безліччю очевидних доказів — не лишає сумніву у правильності Ламберових висновків з приводу дії та протидії. Створіння дії — так Луї назвав невідоме внутрішнє "я" людини,

таємниче поєднання волокон, яке визначає різноманітні й досі мало досліджені вияви мислення та волі; згідно з його уявленнями, це поки що умовно назване створіння, здатне бачити, діяти, доводити усе до кінця, усе здійснювати, перш ніж з'являться будь-які тілесні прояви такої діяльності, не повинне, якщо воно цілком відповідає своїй природі, скорятися жодній із фізичних умов, які визначають і обмежують активність створіння протидії — або зовнішнього "я", тобто людини видимої. Ця теорія давала змогу логічно пояснити безліч найдивовижніших виявів роздвоєності нашої натури і внести істотні поправки до деяких систем, водночас правильних і хибних. Декотрі люди, спостерігаючи окремі факти, в яких виявляє себе створіння дії, надто захопилися і під впливом своєї палкої душі, закоханої в поезію, одурманеної потягом до божественного начала, вийшли за межі реального світу — як Сведенборг. І, мабуть, кожному, хто, не розуміючи причин, милувався наслідками, хотілося обожествити цей внутрішній механізм, побудувати містичний усесвіт. Звідси й янголи! Чарівна ілюзія, від якої не хотів відмовитися й Ламбер; він милувався своїми янголами і в ту мить, коли меч його наукового аналізу обтинав їхні сліпучі крила.

— Рай,— казав він мені,— це, зрештою, тільки потойбічне існування наших удосконалених здібностей, а пекло — небуття, в якому зникають здібності недосконалі.

В ті століття, коли всі наукові теорії були просякнуті релігійними та спіритуалістичними уявленнями, які панували в історичному проміжку від Христа до Декарта, від Віри до Сумніву, чи можна було пояснити таємничі прояви нашої внутрішньої природи інакше як втручанням божественних сил? У кого ж, як не в самого Бога, могли вчені шукати пояснення того, звідки взялося невидиме створіння, таке чутливе до дій і до протидій, обдароване багатогранними якостями, здатними вдосконалюватися в процесі діяльності, й такими могутніми за певних оккультних умов, що іноді воно за допомогою видінь або пересувань, спроможне подолати величезні відстані у часі й у просторі, з яких перша — це відстань розумова, а друга — фізична? Те саме створіння, яке володіє здатністю поновлювати минуле, проникаючи в нього поглядом

або в таємничий спосіб відроджуючи його,— так людина з обрисів чи оболонки одного зернятка або зародка в ньому довідується про безліч відтінків, пахощів і форм, яких колись прибирала квітка цієї рослини. Створіння, яке, хоч і не зовсім точно, вміє провіщати майбутнє, то вивчаючи першопричини, то завдяки фізичному передчуттю.

Інші люди, менш поетичні й менш релігійні, люди холодні та схильні до раціоналізму, а може, й до шарлатанства, ентузіасти більше розумом, аніж серцем, теж спостерігали окремі такі явища і вважали їх незаперечними, проте не розглядали як випромінювання з одного спільного центру. Кожен з них на підставі одного окремого факту прагнув створити цілу науку. Звідси й виникли демонологія, астрологія, чаклунство та всілякі ворожіння, засновані на явищах чисто випадкових, таких, які різняться залежно від темпераменту індивіда, від обставин, досі зовсім не вивчених. Але саме з цих наукових помилок, з церковних процесів, коли через свої виняткові здібності загинуло стільки мучеників, виникли блискучі докази чудесної могутності, якою володіє створіння дії, яке, на думку Ламбера, може цілком відокремитися від створіння протидії, розбити свою оболонку, повалити стіни, що обмежують його всемогутній зір. Це явище, за словами місіонерів, індуси називають tokeiade. А завдяки іншим своїм здібностям створіння дії може прочитати в мозку, посеред його найгрубших звивин, ідеї, які там формуються або сформувалися, і весь пройдений свідомістю шлях.

— Якщо видіння можливі,— казав Ламбер,— то вони відбуваються завдяки нашій здатності схоплювати ідеї, що зображують людину в її чистій субстанції, тобто людину, чиє життя — можливо, незнищенне — наші зовнішні чуття не сприймають, але воно може стати відчутним для нашого внутрішнього "я", коли заховане в нас створіння дії досягає високого ступеню екстазу або духовного прозріння.

Сьогодні я знаю, що крок за кроком простежуючи, як проявляється думка та воля в усіх своїх різновидах, з'ясувавши закони цих проявів, Ламбер зумів пояснити безліч явищ, які доти слушно вважалися незбагненними. Таким чином, цілком природне пояснення дістали

чаклуни, одержимі, люди, наділені другим зором, і всілякі демонічні натури — ці жертви доби середньовіччя — і сама простота такого пояснення часто здавалася мені запорукою істини. Дивовижні здібності, за які ревнива до чудес римсько-католицька церква карала вогнищем, були, на думку Луї, результатом спорідненості між первісними началами матерії та мислення, які походили з одного джерела. Коли людина з ліщиновим прутиком у руці знаходить підземну воду, вона скоряється якимсь незбагненним для неї самої силам притягування або відштовхування; саме незвичайність таких явищ і забезпечила багатьом із них історичну достовірність. Про випадки таємничого притягування відомо мало. Тут ідеться про втіху, а про це люди, щасливі, що обдаровані такими здібностями, розповідають рідко, лише в тому разі, коли явище вражає їх своєю незвичайністю — і розповідають завжди по секрету в інтимній атмосфері, де все забувається. Але відштовхування виникає внаслідок порушення спорідненості, і його помічали досить-таки часто, особливо коли йшлося про людей знаменитих. Так у Бейля починалися корчі, коли він чув дзюркотіння води. Скалігер28 бліднув, побачивши хрінницю. Еразма29 лихоманило від запаху риби. Ці три випадки відштовхування спричинялися водяною субстанцією. Герцог д'Епернон втрачав тяму, коли бачив зайця, Тіхо Браге30 — лисицю, Генріх III31 — кота, маршал д'Альбре — порося; усі ці випадки можна пояснити дією тваринних випарів, часто відчутних на величезній відстані. Шевальє де Гіз, Марія Медічі32 та кілька інших історичних персонажів почували себе зле, коли дивилися на троянди, хай навіть намальовані. Канцлерові Бекону33 ставало погано під час місячного затемнення, незалежно від того, знав він чи не знав, що воно відбувається; і поки воно тривало, його життя було в небезпеці, та тільки-но воно закінчувалося, він умить одужував і потім уже не почував ні болю, ні слабості. Цих незаперечних явищ відштовхування, вибраних із числа випадково відзначених історією, досить, щоб зрозуміти і менш відомі явища притягування. Вищенаведені фрагменти з трактату Луї Ламбера, які мені пощастило пригадати, дають уявлення про метод, що ним він керувався в своїх дослідженнях. Гадаю, нема потреби наголошувати, що наукові студії Галля і Лафатера близько споріднені з теорією, яку створив Ламбер; вони стали ніби її продовженням, і кожен,

хто бодай трохи знайомий з науковим методом, помітить відгалуження, якими сполучаються з нею френологічні спостереження одного та фізіогномічні дослідження другого. Месмерове відкриття, таке важливе і досі так мало оцінене, цілком укладається в розвиток одного з положень Луї, хоча мій друг не був знайомий з трудами — дуже лаконічно, до речі, викладеними — знаменитого швейцарського лікаря. Прості й логічні висновки із своїх принципів навели Ламбера на думку, що внутрішнє "я" людини може концентрувати волю, а потім рвучко виплескувати її назовні і навіть передавати матеріальним предметам. Таким чином людина має змогу подіяти на когось іншого всією своєю силою і пронизати його чужою для нього сутністю, якщо він не захиститься від нападу. Доведення цієї теореми "людинознавства" стають усе численніші, але прямих свідчень на користь її істинності немає. Потрібні були або катастрофічна поразка Марія34 і звернення до Кімвра35, який мав убити його, або врочистий наказ однієї матері флорентійському левові, щоб деякі блискавичні удари думки ввійшли до історії. Для Ламбера воля, думка були живими силами; і говорив він про них так, що ви починали поділяти його переконання. Для нього ці дві сили були в якомусь розумінні й видимі, й відчутні. Думку він сприймав як повільну або швидку, важку або легку, ясну або темну; він наділяв її всіма якостями рухливих істот, змушував її борсатися, відпочивати, пробуджуватися, виростати, старіти, стискатися, відмирати, воскресати; він вивчав її життя, позначаючи її вияви рідкісними словами нашої мови; він уловлював її раптовість, силу, та інші якості за допомогою особливої інтуїції, яка допомагала йому розпізнати усі властивості цієї субстанції.

— Часто посеред тиші і спокою,— казав він мені,— коли наші внутрішні здібності засинають, коли ми віддаємося блаженству відпочинку, коли усе в нас ніби занурюється в темряву, і ми спрямовуємо всю увагу на споглядання зовнішнього світу, несподівано вихоплюється яка-небудь ідея і зі швидкістю блискавки мчить крізь неозорий простір, уявлення про який дає нам внутрішній зір. Ця блискуча ідея, спалахнувши, мов перебіжний вогник, зникає без сліду, її існування швидкоплинне, як життя тих дітей, котрі приносять батькам і глибоку радість, і глибоке горе; вона схожа на мертвонароджену квітку на

рівнинах мислі. Іноді, замість рвучко вилетіти з нас і вмерти неоформленою, ідея починає проростати в бездонних глибинах тих органів, які її спородили; вона виходить із нас повільно і в муках, розвивається, стає плідною, виростає в зовнішньому світі, прикрашена всіма принадами юності та ознаками довговічності; вона витримує найцікавіші погляди, приваблює їх і ніколи не втомлює; вона вимагає, щоб її обмірковували, і викликає захват, як усякий ретельно оброблений витвір. Іноді ідеї народжуються роями, одна веде за собою іншу, вони утворюють ланцюг, потім розпадаються, вони тривожать нас, метушаться, наче опановані безумом. То вони утворюються бліді, розпливчасті й швидко гинуть, бо їм бракує сили, бракує поживи, не вистачає життєвої субстанції. А то в якісь певні дні вони скочуються в провалля, щоб освітити бездонні глибини; вони жахають нас і гнітять нашу душу. Ідеї утворюють усередині нас завершену систему, схожу на одне з царств природи, скажімо, на флору, точний опис якої коли-небудь складе геній, що його, вельми ймовірно, оголосять безумцем. Атож, усі факти — і внутрішні, і зовнішні — свідчать про існування цих чудесних створінь, які я порівнюю з квітами, завдяки сам не знаю яким одкровенням щодо їхньої природи. Процес утворення ідей у людині — по суті, те саме, що й утворення пахощів та кольорів у рослині. Можливо, пахощі — теж ідеї! Коли ми погодимося, що лінія, де кінчається плоть і починається ніготь, ховає в собі незбагненну таємницю безперервного перетворення наших флюїдів у рогівку, то чи слід дивуватися іншим чудесним перемінам людської субстанції? А хіба у світі духовному не буває явищ руху і тяжіння, схожих на подібні явища у світі фізичному? Розгляньмо, наприклад, чекання, яке гостро переживає кожна людина, — чому воно здається таким гнітючим? Тільки завдяки закону, згідно з яким вага тіла збільшується залежно від швидкості. Хіба гнітючість почуття, спричиненого чеканням, не зростає внаслідок безперервного додавання смутку, пережитого раніше, до смутку нинішнього? Нарешті, хіба не електричній субстанції слід приписати магічну властивість, завдяки якій воля владно зосереджується в погляді, щоб за велінням генія знести усі перешкоди, гримить у голосі або, незважаючи на лицемірство, просочується крізь людську оболонку? Потік цього володаря флюїдів, який під високим тиском думки або почуття котиться

хвилями або вичерпується, перетворюється на тонку струминку, а потім знову збирається, щоб розрядитися стрілами блискавиць, і є тим таємничим знаряддям, якому ми завдячуємо згубний або добродійний вплив мистецтва і пристрастей; а ще інтонації голосу — грубі, лагідні, грізні, хтиві, різкі, знадливі, інтонації, які вібрують у серці, нутрощах або в мозку, залежно від нашої хоті; а ще чари дотику — джерело розумової снаги, яка керує творчими руками стількох художників, котрим після безлічі накиданих із палким хвилюванням начерків щастить відтворити на полотні природу; а ще нескінченне розмаїття поглядів, від безвиразного й байдужого до палахкотючого і грізного. В цій системі бог не обмежується в правах. Матеріальна думка розкрила мені в ньому нову велич!

Вислухавши ці міркування Луї Ламбера, прийнявши в душу як осяяння його погляд, було важко не піддатися на його переконання, не захопитися красою його аргументів. Таким чином, думка з'явилася переді мною як чисто фізична сила в супроводі своїх незліченних породжень. Вона лишалася людською, але прибрала зовсім нової форми. Цього короткого огляду законів, з яких Ламбер виводив формулу нашого мислення, досить, щоб уявити, з якою дивовижною активністю його душа поглинала себе саму. Докази на користь своєї теорії Луї полюбляв знаходити в історії великих людей, чиє життя, переказане біографами, дає чимало цікавих подробиць про особливості їхнього мислення. Пам'ять Луї підказала йому факти, які згодилися для обгрунтування його поглядів, і він розмістив їх у тих розділах трактату, де вони могли служити прикладами,— і завдяки цьому, його висновки набували характеру майже математичної достовірності. Справді неоціненний матеріал дали Ламберові твори Кардано36, людини, обдарованої дивовижною могутністю прозріння. Він не забув ні Аполлонія Тіанського37, який провістив смерть тирана й описав його муки в Римі, хоча сам у ті хвилини перебував у Азії; ні Плотіна38, який відчув, що Порфирій39 збирається накласти на себе руки і прибіг до нього, щоб відмовити його; ні події, яка сталася вже у XVIII сторіччі за панування найагресивнішої за всю історію людства невіри і яка приголомшила людей, звичних перетворювати сумнів на зброю проти самого Бога, але

видалася цілком буденною для більшості віруючих: Альфонс-Марія де Лігуорі, єпископ Святої Агати, дав останнє напучення папі Климентові XIV, який бачив його, чув, відповідав йому; і в той самий час, на дуже великій відстані від Рима єпископа бачили у нього вдома — він сидів, поринувши в екстаз у кріслі, де мав звичай сидіти, коли повертався з церкви. Прийшовши до тями, єпископ побачив, що всі слуги стоять круг нього навколішки, вважаючи його мертвим. "Друзі мої,— сказав він їм,— святий отець щойно впокоївся". Через два дні прибув кур'єр і підтвердив цю новину. Папа помер саме в ту мить, коли єпископ опритомнів.
Ламбер не пропустив повз увагу й пригоди, ще ближчої до нас у часі, яка сталася в минулому сторіччі з молодою англійкою: палко закохана в одного моряка, вона виїхала до нього з Лондона і знайшла його самого, без провідника, в північноамериканській пустелі, де вона опинилася саме вчасно, щоб урятувати йому життя. Луї посилався на античні містерії, на діяння святих мучеників, де можна знайти найуславленіші приклади могутніх виявів людської волі, на демонологію середніх віків, на кримінальні процеси, на медичні дослідження, з дивовижною проникливістю знаходячи повсюди правдиві випадки, вірогідні явища. Ця багата колекція науково обгрунтованих фактів, вибраних із безлічі книжок і гідних усілякої довіри, пішла, безперечно, на виготовлення паперових кульків; ось так судилося загинути науковому трактату мого друга, щонайменше дуже цікавому й породженому просто-таки дивовижною людською пам'яттю. Серед доказів, що збагачували Ламберову працю, була й історія, яка сталася в його родині й про яку він мені розповів, перш ніж почав писати трактат. Цей факт, що стосувався потойбічного буття внутрішнього "я" людини — якщо мені дозволено утворити новий термін для означення ще не названого явища — вразив мене так сильно, що я запам'ятав його з усіма подробицями. Батько й мати Ламбера мали позиватися в суді і якби вони програли процес, це плямою лягло б на їхню честь — єдине добро, яким вони володіли у світі. Отож вони страшенно хвилювалися, коли заходила мова про те, чи доведеться їм поступитися перед несправедливими вимогами позивача, чи вдасться захиститися від його домагань. Однієї осінньої ночі вони влаштували нараду, яка відбувалася біля печі, що топилася торфом, у кімнаті чинбаря та його дружини. На нараду запросили двох-трьох

родичів і прадіда Луї по материнській лінії; то був старий селянин, уже геть спорохнілий, але з шляхетним і величним виразом обличчя, світлими очима та рідкими пасмами сивого волосся, яке ще збереглося на пожовклому від старості черепі. Подібно до обі в негрів або сагамори у дикунів, він був ніби оракулом, з яким радилися в надзвичайно важливих випадках. Онуки обробляли його землю, вони годували свого діда й доглядали. Він провіщав їм дощ і сонячну погоду і вказував час, коли вони мали косити або звозити снопи та сіно до стодоли. Барометрична точність його застережень здобула йому бучну славу і ще підсилила довіру та пошану, з якою всі ставилися до нього. Цілими днями старий просиджував нерухомо на своєму стільці. Цей стан екстазу став для нього звичним після смерті дружини, до якої він плекав щиру й незмінну прихильність. Суперечка відбувалася при ньому, але він, здавалося, не слухав.

— Діти мої,— сказав він, коли його попросили висловити свою думку, — це справа надто серйозна, щоб я міг з'ясувати її сам-один. Мені треба порадитися з дружиною.

Старий підвівся, взяв свого ціпка і вийшов на превеликий подив присутніх, які подумали, що він змалів розумом. Та незабаром дід повернувся і сказав:

— Мені не довелося йти аж на кладовище; ваша бабуся вийшла мені назустріч, і ми поговорили з нею біля струмка. Вона сказала, що в одного нотаря в Блуа ви знайдете квитанції, які вам допоможуть виграти процес.

Ці слова він промовив твердим голосом. Уся його поведінка й вираз обличчя свідчили, що такі видіння були для нього звичні. Справді згадані квитанції знайшли, і справу було залагоджено без суду.

Ця історія, що відбулася під батьківським дахом на очах у Луї, якому було тоді дев'ять років, чимало сприяла тому, що він повірив у чудесні

видіння Сведенборга, котрий за своє життя дав не один доказ прозорливості свого внутрішнього "я". Стаючи дорослішим і в міру того, як розвивався його розум, Ламбер майже неусвідомлено став шукати в законах людської природи причину чуда, яке з дитинства привернуло його увагу. А як інакше назвати випадок, що зібрав навколо нього безліч фактів та книжок, які стосувалися цих явищ і перетворив його на сцену, де відбувалися грандіозні й чудесні вистави в царині думки, й водночас на актора, котрий на тій сцені грав? Луї мав би право на славу навіть у тому випадку, якби висунув тільки ось це психологічне твердження (а він висунув його у п'ятнадцять років!) : "Події, в яких виражається діяльність людства і які є продуктом людського інтелекту, мають причини, де вони наперед угадані, оскільки наші вчинки здійснюються в думках, перш ніж знаходять зовнішній вираз; передчуття або пророцтва — перший натяк на ці причини", і я переконаний, що в його особі слід оплакувати втрату генія, рівного Паскалю, Лавуазьє, Лапласові. Можливо, химеричні уявлення про янголів надто довго панували над його трудами; але хіба не в пошуках золота алхіміки, самі того не усвідомлюючи, створили хімію? Адже недарма Ламбер згодом заходився вивчати порівняльну анатомію, фізику, геометрію та інші науки, які мали зв'язок з його відкриттями; немає сумніву, що він мав намір зібрати факти й піддати їх аналізу, а це єдиний смолоскип, який може провести нас крізь найтемніші, найтуманніші сфери буття. Звичайно ж, він мав досить тверезого глузду, щоб блукати в лабіринті теорій, які можна викласти в кількох словах. Хіба в наші часи найпростіший досвід, що спирається на факти, не вартий більшого, ніж найдосконаліші системи, хай навіть обгрунтовані блискучими умовисновками? Правда, я не спілкувався з ним у ту пору життя, коли його дослідження були, безперечно, найпродуктивнішими, і можу тільки припускати, грунтуючись на перших міркуваннях та роздумах Луї, яку велику вагу мали його наукові розвідки.

Легко зрозуміти, в чому була слабкість "Трактату про волю". Хоч Ламбер і був обдарований якостями, властивими видатним людям, він усе ж таки був іще дитиною. Хоча він уже вмів мислити абстрактно, умів звертатися до глибоких і блискучих аналогій, його розум легко

піддавався принадливим віруванням, до яких такі схильні молоді люди. Його концепція була позначена зрілістю генія лише в кількох пунктах, у більшості ж — вона була сформована тільки в зародку. Для людей, закоханих у поезію, найбільша вада Ламбера видалася б привабливою. Його творіння несло на собі сліди боротьби, яка точилася в цій прекрасній душі між двома великими принципами — спіритуалізмом та ідеалізмом; скільки геніїв переживали цю душевну боротьбу, й жоден не осмілився злити ці начала воєдино! Спершу Ламбер був спіритуалістом у чистому вигляді, але він неминуче мусив рано чи пізно визнати матеріальність думки. Розбитий висновками аналізу, проведеного в ту пору, коли серце ще спонукало його милуватися рожевими хмаринками, розсіяними в Сведенборгових небесах, він не знайшов у собі зразу мужності створити цілісну, строгу, злиту воєдино систему. Звідси й виникли певні суперечності, які відбилися навіть у моєму короткому нарисі про його перші дослідження. Та хоч яким незавершеним видається нині його творіння, чи не було воно чернеткою нової науки, таємниці якої він мав намір згодом дослідити, ретельно опрацювавши її засади, вивівши і пов'язавши наслідки?

Через півроку після того, як у нас вилучили "Трактат про волю", я покинув колеж. Наша розлука була раптовою. Моя мати, стривожена тим, що у мене протягом тривалого часу не спадала висока температура і що внаслідок сидячого способу життя в мене може початися коматозний стан, симптоми якого вона помітила, забрала мене з колежу, оформивши все за чотири чи п'ять годин. На звістку про мій від'їзд Ламбер дуже зажурився. Ми сховалися, щоб разом поплакати.

— Чи побачу я тебе коли-небудь? — ніжно казав він мені, стискаючи мене в обіймах.— Ти, звісно, житимеш,— провадив він,— а от я умру. Якщо зможу, я явлюся тобі.

Тільки підліток може вимовити подібні слова з такою переконаністю в голосі, що вони сприймаються як провістя, як обіцянка, жахливого здійснення якої слід справді остерігатися. Довго переслідувала мене думка про цю з'яву, яку пообіцяв мені мій найближчий друг. І досі я знаю

дні смутку, сумнівів, страху, самоти, коли змушений гнати від себе спогад про те журливе прощання, яке, правда, було не останнім. Коли ми йшли через двір до виходу, Ламбер припав до одного із заґратованих віконець їдальні, щоб востаннє подивитися на мене. Тоді я попросив матір здобути для Луї дозвіл пообідати з нами в готелі. Надвечір я провів його до фатальних воріт колежу. Ніколи коханець із своєю коханкою не проливали стільки сліз при розлуці, скільки пролили ми.

— Прощай же! Я залишуся сам-один у цій пустелі,— сказав він мені, показуючи на двір, де гралися й галасували дві сотні дітей.— Коли я повертатимуся, стомлений, напівмертвий, після тривалих мандрів по просторах своєї думки, в чиєму серці знайду я спочинок? Щоб сказати тобі все, досить було одного погляду. А хто зрозуміє мене тепер? Прощай! Краще б я ніколи не зустрічав тебе, я не знав би тоді, чого мені так бракуватиме.

— А зі мною, що станеться зі мною? — відповів я йому.— Хіба моє становище не жахливіше? — І додав, ляснувши себе по лобі.— Я не маю тут нічого, що могло б мене втішити.

Він сумно й водночас грацiйно похитав головою, і ми розлучилися. В ту пору Луї Ламбер мав п'ять футів і два дюйми зросту — більше він уже не виріс. Його обличчя, в ті роки надзвичайно виразне, свідчило про добру вдачу. Божественна терпимість, розвинута поганим ставленням, постійна зосередженість, якої вимагало споглядальне життя, стерли з його погляду вираз зухвалої гордості, що на обличчі Луї справляв приємне враження, хоча наші вчителі читали в ньому виклик. Тепер на його обличчі завжди відбивався спокій, його чарівливу погідність ніколи не порушували ні іронія, ні насмішка, бо природжена доброзичливість Луї пом'якшувала в ньому відчуття своєї духовної сили та вищості. У нього були тонкі, гарні руки, майже завжди вологі. Його тіло було гідною моделлю для скульптора, але наша сіра, мов залізо, форма із золотими ґудзиками та коротенькі штанці надавали нам такого непривабливого вигляду, що милуватися досконалістю пропорцій та м'якістю обрисів Ламберового тіла можна було тільки в лазні. Коли ми

плавали в нашій купальні на Луарі, тіло Луї різко відрізнялося своєю білістю від шкіри інших учнів, що прибирала найрозмаїтіших тонів — пухирилася від холоду, ставала у воді ліловою. Його форми були витончені, постава граційна, шкіра мала ніжне забарвлення; виходячи з води, він ніколи не тремтів, можливо, тому, що завжди уникав затінку і шукав сонця; Луї скидався на квітку, з тих, які завдяки особливій чутливості вмить закривають свої чашечки, коли повіє прохолодний вітрець, і прагнуть цвісти лише під безхмарним небом. Він їв дуже мало, пив тільки воду; крім того — чи інстинктивно, чи скоряючись своїм уподобанням — він був скупий на рухи, що вимагали витрати сил; його жести були прості й стримані, як у людей Сходу або в дикунів, для яких поважність — стан природний. Взагалі, у своїй поведінці він уникав манер, що могли б здатися вишуканими. Він мав звичку нахиляти голову ліворуч і так часто спирався на лікоть, що рукави нової курточки протиралися вмить. До цього начерку портрета Луї я хочу додати короткий опис його духовного обличчя, бо, думаю, тепер я можу судити про нього неупереджено.

Хоча від природи Луї був релігійний, він не визнавав дріб'язкової обрядності римсько-католицької церкви. Його погляди були особливо близькі до поглядів святої Терези, Фенелона та кількох отців церкви і святих, яких у наші часи оголосили б єретиками й безвірниками. До церковної служби він був байдужісінький. Молився поривами, під певний душевний настрій, який навідував його вряди-годи; він скорявся своїй природі й не хотів ні думати, ні молитися у точно визначений час. У церкві міг і віддаватися роздумам про Бога, і обмірковувати яку-небудь філософську ідею. Ісус Христос був для нього найдовершенішим зразком його системи. Et verbum caro factum est* — здавалися йому високими словами, призначеними особливо наочно виразити традиційну формулу волі, слова, дії. Те, що Христос не завважив своєї смерті, щоб божественними діяннями він довів своє внутрішнє "я" до високої досконалості і його безплотний дух зміг навіть явитися перед учнями, нарешті описані в Євангелії чудеса, магнетичні зцілення Христа і його здатність говорити всіма мовами були для Луї Ламбера доказом правильності його вчення. Пригадую, як він колись сказав із цього

приводу, що найпрекрасніший трактат, який можна було б у наші дні написати,— це історія перших років християнської церкви. Ніколи не висловлювався він поетичніше, як у ті хвилини, коли під час наших вечірніх розмов говорив про чудеса, здійснені силою волі в добу великої віри. Він знаходив найпереконливіші докази на користь своєї теорії майже в усіх історіях про мучеників, загиблих у першому столітті християнства, яке він називав "великою ерою мислі".

* І слово стало плоттю (латин.).

— Хіба явища, які відбувалися тоді, коли християни героїчно терпіли муки у славу своєї віри, не доводять, що матеріальні сили ніколи не зможуть протистояти силі ідей або людській волі? — казав він.— Кожен може оцінити можливості своєї волі на підставі того, як вона проявляється в інших людей.

Я не вважаю за потрібне говорити про його погляди на поезію та історію або на шедеври нашого письменства. Чи цікаво було б викладати тут думки, які нині стали майже загальноприйнятими, але тоді, та ще в устах дитини, могли видатися незвичайними? Луї в усьому був на висоті. Щоб у двох словах розкрити його талант, досить сказати, що він написав би "Задіга" не менш дотепно, ніж Вольтер; він подав би діалог між Суллою і Евкратом40 так само сильно, як і Монтеск'є. Шляхетність поглядів спонукала Ламбера передусім прагнути, щоб його твір був корисний людям, а витончений розум вимагав новизни і не лише від форми, а й від змісту. До всього, що не улягало цим вимогам, він ставився з глибокою зневагою. В моїй пам'яті збереглося одне з його найгеніальніших літературних означень, яке дає уявлення про суть усіх інших і водночас показує глибину і ясність його аналізу: "Апокаліпсис — це записаний екстаз". Він розглядав Біблію як уривок із традиційної історії допотопних народів, до якої мало стосунок і сучасне людство. Він вважав, що джерелом міфології стародавніх греків були і єврейська Біблія, і священні книги Індії, але цей залюблений у красу народ переказав усе на свій лад.

— Неможливо,— казав він,— сумніватися в тому, що священні книги народів Азії мають пріоритет над нашим Святим Письмом. Для кожного, хто повірить у цю історичну істину, межі світу розступляться неймовірно. Хіба не на азіатському плоскогір'ї знайшла собі притулок жменька людей, котрі зуміли пережити катастрофу, що спостигла нашу земну кулю, якщо, звичайно, люди існували до того землетрусу або удару? Відповідь на це дуже важливе запитання записана у глибинах морів. Отож антропогонія Біблії — це генеалогія тільки одного рою, який вилетів з людського вулика, що завис на гірських кручах Тібету, між вершинами Гімалаїв і Кавказу. Первісні уявлення орди, яку той, хто дав їй закон, назвав божим народом (мабуть, із метою зміцнити її єдність і щоб цей народ краще зберіг його настанови, адже Мойсейові книги не тільки дають закон, а й визначають систему управління, державного й релігійного) позначені печаттю жаху: могутня думка пророка пояснила двигтіння земної кулі помстою божества. А що цей народ не пережив жодної з радостей, яку дає життя на землі предків, то лихі пригоди кочівництва підказали йому поезію лише похмуру, величну й криваву. В протилежність цьому індуси, спостерігаючи, як швидко поліпшувалися умови життя на землі, завжди осяяній благодійним промінням сонця, склали собі веселі уявлення про блаженство кохання, про культ вогню, створили незліченні образи відтворення життя. Цих чудесних образів немає у священних книгах іудеїв. Необхідність зберігати себе перед лицем небезпек, що постійно чигали на них у тих країнах, через які їм доводилося проходити на своєму шляху до землі обітованої, породили у євреїв почуття власної винятковості й ненависті до інших націй. Священні книги трьох народів — греків, іудеїв та індусів — це архіви світу, який пішов у небуття. Ось у чому таємниця грандіозної величі їхніх мов та міфів. Велична історія ховається під іменами людей та місцевостей, під легендами, що приваблюють нас невтримно, хоч ми й не знаємо чому. Можливо, вони доносять до нас повітря стародавньої батьківщини нинішнього людства.

На думку Ламбера, в цих трьох літературах зосередилося все мислення людей. Відтоді, вважав він, не з'явилося жодної книги, змісту якої, бодай у зародку, не можна було б у них знайти. Звідси видно, як

глибоко дослідив він Біблію вже після першого її прочитання, і куди це його привело. Він завжди ніби ширяв над суспільством, яке знав тільки з книжок, і судив його холодно й неупереджено.

— Закони,— казав він,— ніколи не перешкоджають задумам можновладців та багатіїв і завжди карають людей слабких, які, навпаки, потребують захисту.

Отже, доброта Луї не дозволяла йому співчувати політичним ідеям; але його система приводила до пасивної покори, приклад якої подав Ісус Христос.

В останні дні мого перебування у Вандомі Луї вже не мріяв про славу. В якомусь абстрактному розумінні він уже натішився нею; подібно до стародавніх жерців, котрі роздивлялися майбутнє в серцях відданих на офіру людей, він розітнув цю химеру й нічого не знайшов у її нутрощах. Відтоді Луї почав ставитися зневажливо до особистих почуттів. "Слава — це обожнений егоїзм",— казав мені він.

Перш ніж закінчити оповідь про це незвичайне дитинство, я, мабуть, повинен востаннє окинути його швидким поглядом.

Незадовго до нашої розлуки Ламбер сказав мені:

— Існують загальні закони нашого організму, формулювання яких, можливо, принесе мені славу, але життя окремої людини — це рух, який унаслідок невідомих нам впливів особливим чином розподіляється в кожному індивіді, зумовлюючи діяльність мозку, серця, нервів. Ці три начала, названі словами нашої повсякденної мови, поєднуючись у різних пропорціях із субстанцією, яку вони всотують у тому середовищі, де живуть, сприяють утворенню незліченних різновидів людської породи.

Він замовк, ляснув себе по лобі, а тоді сказав:

— Дивна річ! У всіх великих людей, чиї портрети привернули мою увагу, коротка шия. Можливо, природа хоче, щоб серце в них було ближче до мозку?

Потім він провадив:

— Звідси й розмаїття дій, що складають суспільне життя. Людина, яка живе нервами, випромінює активність або силу. Людина, в чиєму організмі панує мозок,— геній. Людина серця — віру. Але,— додавав він засмучено,— вірі приступні лише тумани святилищ, і тільки янгол досягає світла.

Сам він, згідно з його власною теорією, підкорявся тільки серцю й мозкові.

В моєму уявленні життя його інтелекту поділяється на три фази.

Змалку він був приречений на завчасну активність, спричинену, безперечно, якоюсь хворобою або надмірним розвитком певних органів. Уже в дитинстві його сили проявлялися у грі внутрішніх почуттів і в надмірному утворенні нервових флюїдів. Як людина інтелекту він відчував постійну потребу самовдосконалюватися — його мозок прагнув засвоювати всі нові ідеї. Звідси — любов до читання. А міркування над прочитаним дозволили йому звести усе суще до найпростішого виразу, всотати його в себе, щоб потім піддати науковому дослідженню. Благодійні наслідки цього чудового періоду, який у житті інших людей настає лише після тривалого навчання, Ламбер спізнав у пору свого тілесного дитинства; то було дитинство щасливе, розцвічене успіхами дослідника й радощами поета. Межа, до якої тільки прагнуть більшість інтелектів, для нього стала відправним рубежем, звідки одного дня він мав вирушити в пошуках нових духовних світів. Так, сам того не усвідомлюючи, він створив собі життя, сповнене вимогливості й жадібно-ненаситне. Щоб тільки жити на світі, хіба не мусив він безперервно наповнювати безодню, яка розкрилася в ньому? Хіба не міг

він, подібно до деяких світських шанолюбів, загинути через брак поживи для своїх надмірних ошуканих прагнень? Чи не влаштував він у себе в душі оргію, яка мала призвести там до пожежі — так раптово згорають тіла, насичені алкоголем? Ця перша фаза інтелектуального розвитку Луї була мені невідома; тільки тепер я зміг її собі уявити, пояснивши в такий спосіб її дивовижні наслідки. Ламберові було тоді тринадцять років.

Мені пощастило, і я дістав змогу бути біля нього на початку другої фази його духовного розвою. Ламбер — і, можливо, це його врятувало — мусив пережити всі нещастя життя в колежі, й на це він потратив надмірне багатство своїх думок. Після того як він очистив свої відчуття від усього зайвого, перевів слова в їхню ідеальну субстанцію, від субстанції дійшов до принципів, після того як зумів від усього абстрагуватися, він, щоб жити, став мріяти про нові творчі зусилля розуму. Пригнічений тяжким існуванням у колежі і кризами свого фізичного життя, він заглибився в роздуми, осягнув почуття, відгорнув завісу нових наук, поринув у море ідей. Зупинений на бігу і надто слабкий для того, щоб роздивлятися вищі сфери, він присвятив себе самоспогляданню. В ті часи він показав мені боріння думки, яка намагалася проникнути сама в себе і прагнула розкрити таємниці природи, провадячи спостереження подібно до лікаря, що стежить за розвитком власної хвороби. Перебуваючи в цьому стані сили і слабкості, дитячої привабливості й надприродної могутності, Луї Ламбер на своєму прикладі подав мені найпоетичніший і найправдивіший образ створіння, яке ми називаємо янголом. Правда, цей образ подала мені також одна жінка, чиє ім'я, риси і життя я хотів би приховати від світу, щоб залишитися єдиним охоронцем таємниці її існування і поховати цю таємницю в глибині свого серця.

Третю фазу мені не судилося спостерігати. Коли вона почалася, я вже розлучився з Луї, який вийшов з колежу тільки близько середини 1815 року. Йому було тоді вісімнадцять. Десь за півроку до закінчення колежу Луї втратив батька й матір. Не маючи з рідні більше нікого, з ким міг би зблизитися душею, як і раніше щирою, але після нашої розлуки

завжди пригніченою, він знайшов притулок у дядька, призначеного йому в опікуни; на той час старого вигнали з парафії за те, що колись він присягнув на вірність Республіці. Отож Луї оселився в Блуа і жив там деякий час. Та незабаром його опанувало бажання завершити освіту, яку, звичайно, він вважав незакінченою, і він вирушив до Парижа, щоб там побачитися з пані де Сталь і одержати знання з найавторитетніших джерел. Старий священик почував велику слабість до свого племінника і дозволив йому оселитися в Парижі, де за три роки Луї і проїв свій спадок, що складав кілька тисяч франків, хоча і жив там у жахливих злиднях. До Блуа він повернувся десь на початку 1820 року, вигнаний з Парижа стражданнями, на які приречені там бідняки. Весь час, поки Луї там жив, він, напевне, був під владою таємних гроз, жахливих ураганів думки, які шаленіють у душах людей, схильних до мистецтва — так принаймні можна судити з єдиного факту, що залишився в пам'яті його дядька, і з єдиного листа з тих, які написав йому Луї у ту пору; цього листа дядько зберіг, мабуть, тому, що він був останній і з усіх найдовший.

Спочатку опишемо згаданий факт. Одного разу Луї був у Французькому театрі й сидів у другій галереї біля одного з тих стовпів, між якими розміщені треті ложі. Підвівшись під час першого антракту, він побачив жінку, яка щойно увійшла в сусідню ложу. Молода, вродлива, вишукано вдягнена — можливо, декольтована — вона була в супроводі полюбовника, для якого її обличчя сяяло усіма чарами кохання. Ця жінка справила на душу й на почуття Ламбера таке болісне враження, що він мусив вийти із зали. Якби він не скористався останніми проблисками глузду, який ще не згас у перші секунди цього безумного почуття, він, мабуть, піддався б раптовому і майже неподоланному бажанню вбити молодика, якому призначалися погляди тієї красуні. Хіба не було б це сліпучим спалахом пристрасті в дикуна, що раптово опинився в паризькому світі, дикуна, який кидається на жінку, мов хижак на свою жертву, виявом звіриного інстинкту, злитого з яскравим поривом душі, досі придавленої громаддям думок? Чи це не стало б тим самим уявним ударом складаного ножика, який Луї пережив у дитинстві

і який у дорослому віці проявився блискавичним пробудженням найнагальнішої людської потреби — потреби кохання?

А ось і той лист, у якому Луї описує стан своєї душі, приголомшеної видовищем паризької цивілізації. Безперечно, в цій безодні егоїзму його серце почувало себе вельми незатишно, і він завжди страждав. Цілком можливо, він не зустрів там ані друзів, котрі втішили б його, ані ворогів, які урізноманітнюють життя. Змушений постійно замикатися в собі, він, мабуть, шукав духовного притулку в екстазі, ні з ким не ділячись своїми вишуканими радощами і бажаючи жити майже рослинним життям, як відлюдники перших віків християнства, котрі в такий спосіб зрікалися світу, де панував розум. Лист начебто вказує, що Луї плекав саме такий задум, який надихає високі душі в усі епохи, коли відбувається суспільне оновлення. Але це рішення дехто приймає, прагнучи зовсім іншого: зібрати всі сили протягом тривалої мовчанки, щоб потім її порушити, набувши здібності правити світом за допомогою слова або дій. Звісно, Луї пережив чимало гірких хвилин, обертаючись серед людей, тому й ставився до суспільства з такою жахливою іронією, тому й не шукав собі вигоди, тому й вихопився у нього — у нього — бідняка! — такий розпачливий зойк і виникло бажання, яке з'являється в можновладців унаслідок пересичення і своєю могутністю, і всім на світі. Можливо, він замкнувся в самотині, щоб завершити великий твір, неясні обриси якого миготіли в його мозку? Кожен охоче повірить у це, читаючи уривки думок, у яких відбилися боріння його душі в ті дні, коли юність для нього закінчувалася і починав розквітати фатальний хист до творчості, що йому Ламбер завдячував свої зрілі твори. Цей лист має безпосередній зв'язок із пригодою в театрі. Думки, викладені на папері, пояснюють ту подію, душа й тіло були настроєні на один тон. Ця буря сумнівів і категоричних тверджень, хмар і спалахів блискавки, що закінчується палким поривом до небесного сяйва, достатньою мірою освітлює третій період духовного виховання Ламбера, щоб я міг зрозуміти його весь цілком. Коли читаєш ці недбало накидані рядки, які він то уривав, то повертався до них залежно від примхливих випадковостей паризького життя, в уяві постає образ дуба в процесі внутрішнього росту, коли тріскається його гарна зелена кора, коли поступово вона стає нерівною,

шкарубкою і з плином часу утворюється величне й могутнє дерево, якщо, звичайно, воно не впаде раніше від грому небесного або людської сокири.

Отже, цим листом як для мислителя, так і для поета закінчуються дивовижне дитинство і юність, якої ніхто не зрозумів. У ньому вимальовуються обриси його духовного зародку; філософи пошкодують його зелене листя, вражене приморозками ще в бруньках, але, безперечно, вони побачать і квіти, що розпустили пелюстки у сферах вищих, аніж найвищі гори на землі.

"Париж. Вересень-листопад 1819 року

Любий дядечку, скоро, мабуть, я покину це місто, де мені дуже важко жити. Я не зустрів тут жодної людини, яка любила б те, що люблю я, робила б те, чим захоплююся я, дивувалася б із того, що дивує мене. Змушений замикатись у собі, я живу одними роздумами і страждаю. Довго і терпляче вивчав я суспільство, поки прийшов до дуже сумних висновків і до глибоких сумнівів. Тут відправна точка для всього — гроші. Гроші потрібні навіть на те, щоб обходитися без них. Та хоча цей метал потрібний і людині, яка хоче спокійно віддаватися роздумам, я не почуваю бажання будувати на ньому своє життя. Щоб скласти статок, треба обрати для себе поле діяльності, тобто за допомогою клієнтури або певних привілеїв, законних чи вміло створених, купити собі право щодня брати в чужому гаманці невеличку суму, яка за рік утворить скромний капітал; а через двадцять років такий капітал почне приносити людині, котра живе чесно, чотири або п'ять тисяч ліврів ренти — і не більше. У такий спосіб адвокат, нотар, крамар — усі трудівники з патентом — років через п'ятнадцять-шістнадцять після того як закінчують навчання, забезпечують собі хліб на старість. Я зрозумів, що я на таке нездатний. Я віддаю перевагу думці над дією, ідеї — над діловою оборудкою, споглядання — над рухом. Мені бракує зосередженої уваги, необхідної тому, хто прагне досягти успіху. Будь-яка ділова афера, пов'язана з випрошуванням у когось грошей, для мене закінчиться погано, і я швидко розорюся до

цурки. Якщо в мене нічого немає, то принаймні я досі нічого нікому не заборгував. Тому, хто поставив собі за мету звершити високі діяння у сфері духу, не потрібне багатство; та хоч для мого насиченого трудами дозвілля й вистачило б двадцяти су на день, я не маю навіть таких засобів. Я хочу віддатися роздумам, а нужда виганяє мене із святилища, де нуртує моя уява. Що станеться зі мною? Злидні мене не лякають. Якби жебраків не садовили до в'язниці, не таврували ганьбою, не зневажали, я залюбки просив би милостиню, щоб спокійно працювати над проблемами, які мене цікавлять. Але це високе смирення, завдяки якому я розкріпачив би свою думку, звільнивши її від тіла, мало чим мені допоможе: однаково гроші потрібні на проведення деяких дослідів. Якби не це, я змирився б із видимою вбогістю мислителя, якому водночас належать і земля, й небо. Щоб бути великим у вбогості, досить ніколи не принижуватися. Людина, яка бореться і страждає, прямуючи до шляхетної мети,— це, звичайно, чудове видовище. Але в кого вистачить снаги боротися? Можна дертися на скелі, та кому охота вічно брьохатися в багні? Тут усе перешкоджає прямолінійному польоту душі, яка рветься в майбутнє. Я не боявся б жити в печері посеред пустелі, але тут я боюся. В пустелі я жив би наодинці з собою, і ніщо не відвертало б моєї уваги; тут же людина стикається з безліччю потреб, які принижують її. Коли ви виходите на вулицю, замріяний, заклопотаний, голос бідняка кличе вас назад у світ голоду й спраги, просячи у вас милостиню. Тут потрібні гроші навіть для того, щоб прогулятися, Безперервно стомлюючись від дрібниць, ваші органи ніколи не відпочивають. Нервове збудження поета тут безперервно руйнується і те, що має бути його славою, стає для нього мукою: уява перетворюється на його лютого ворога. Тут знаходять притулок і увагу покалічений робітник, жебрачка з немовлям, хвора повія, дитина-підкидьок, старий інвалід, пороки, навіть злочини — і водночас світ безжальний до винахідника, до мислителя. Тут від усього чекають негайного результату; тут глузують із дослідів, які спочатку не вдаються, хоча згодом вони можуть привести до великого відкриття; тут не шанують наполегливих і глибоких наукових студій, які вимагають тривалої напруги сил. Держава могла б оплачувати послуги генія, як оплачує вона послуги багнета; але вона боїться, що людина з

інтелектом ошукає її, так ніби генієм можна прикинутись, не будучи ним насправді. О дядечку, коли люди зруйнували хатини святих відлюдників, що тулилися біля підніжжя гір під зеленою, мовчазною тінню дерев, хіба не повинні вони були спорудити притулки для стражденних душ, які лише своєю думкою поліпшують добробут народів або готують поступ науки?

20 вересня

Вам відомо, що привела мене сюди жадоба до знань. Я знайшов тут людей по-справжньому освічених, часто гідних захвату; але роз'єднаність наукових пошуків зводить нанівець майже всі їхні зусилля. Ні освітою, ні наукою ніхто не керує. Ви маєте можливість послухати в Музеумі професора, який доведе вам, що його колега з вулиці Сен-Жак верзе несосвітенну нісенітницю. Викладач Медичного факультету паплюжить викладача з Французького колежу. Відразу по своєму приїзді я пішов послухати старого академіка, який доводив п'ятистам молодикам, що Корнель — могутній і гордий геній, що Мольєр незрівнянний, Вольтер дуже розумний, а Боссюе і Паскаль — люди надзвичайно високого інтелекту. Професор філософії стає знаменитим, пояснюючи, що Платон — це Платон. Інший складає історію зі слів, анітрохи не турбуючись про ідеї. Один тлумачить Есхіла, другий переможно доводить, що міські комуни були комунами, а не чимось іншим. Ці нові блискучі теорії, що їх пережовують по кілька годин, і складають ту вищу освіту, завдяки якій людські знання повинні просуватися вперед велетенськими кроками. Якби уряд міг мислити, я запідозрив би його в тому, що він боїться справжньої геніальності, боїться, що пробуджені таланти підкорять суспільство владі інтелекту. Нації тоді пішли б уперед надто далеко і надто швидко, а професорам дісталася б роль йолопів. Як інакше пояснити викладання без методу, без ідеї майбутнього? Інститут міг би стати урядом у світі духовності й розуму, але його недавно зруйнували, поділивши на окремі академії. Отож людські знання розвиваються без керівництва, без системи і спрямовуються невідомо куди. Така недбалість і непевність характерні не лише для науки, а й для політики. У світі природи засоби прості, а

результат чудовий; у науці ж засоби могутні, а результат нікчемний. Ця сила, яка в природі рухається розміреною ходою і додає результат до результату, ця формула А+А, яка лежить у основі процесу творення, руйнівна для суспільства. Сучасна політика протиставляє людські сили одні одним, щоб нейтралізувати їх, замість об'єднувати і спрямовувати до певної мети. Якщо говорити тільки про Європу, то від Цезаря до Костянтина, від маленького Костянтина до великого Аттіли, від гуннів до Карла Великого, від Карла Великого до Лева X, від Лева X до Філіппа II, від Філіппа II до Людовіка XIV, від Венеції до Англії, від Англії до Наполеона, від Наполеона до Англії я не бачу постійності в політиці, її безперервне нуртування не спричинило ніякого поступу. Нації засвідчують свою велич або пам'ятниками, або добробутом громадян. Та хіба сучасні пам'ятники можна рівняти із стародавніми? Я в цьому сумніваюся. Мистецтва, породжені творчістю індивідів, витвори людського генія або людських рук дуже мало розвинулися. Лукуллові41 втіхи нічим не відрізняються від утіх Самюеля Бернара42, Божона43 або баварського короля. Тривалість людського життя не збільшилася — навпаки. Отож, якщо судити неупереджено, нічого по суті не змінилося, людина лишилася тією самою: сила для неї — єдиний закон, успіх — єдина мудрість. Ісус Христос, Магомет, Лютер лише розфарбовували в різні кольори те коло, у якому оберталися народи. Жодна політика не зупинила цивілізації, не знищила її багатств, не скасувала її звичаїв, її ідей, не зруйнувала союзу сильних проти слабких, не вплинула на її пристрасть кочувати з Мемфіса в Тір, з Тіра в Баальбек, з Тедмора в Карфаген, з Карфагена — в Рим, з Рима — в Костянтинополь, з Костянтинополя у Венецію, з Венеції у Іспанію, з Іспанії в Англію; причому сьогодні жодних слідів не лишилося ні від Мемфіса, ні від Тіра, ні від Карфагена, ні від колишнього Рима, ні від колишніх Венеції та Мадріда. Дух покинув ці величезні тіла. Ніщо не змогло врятуватися від руїни, ніхто не розгадав аксіоми: коли наслідок втрачає зв'язок із причиною, настає дезорганізація. Найпроникливіший геній не може виявити зв'язку між цими грандіозними суспільними явищами. Жодна політична теорія не існувала вічно. Уряди зникають, як і люди, не залишаючи після себе ніякого досвіду, і жодна система не була досконалішою за ті, які її породили. Що можна сказати про політику,

коли уряди, які спиралися на Бога, загинули і в Індії, і в Єгипті; коли уряди меча і тіари без сліду зникли; коли уряд, де править один, валиться; коли уряд, де правлять усі, ніколи не існує довго; коли жодна теорія про могутність інтелекту не витримує зіткнення з матеріальними інтересами, і нині все вимагає переробки, як і в кожну історичну епоху, коли людина кричала: "Я страждаю!" Кодекс законів, що його вважають найдовершенішим творінням Наполеона, найбільш драконівський з усіх, які я знаю. Доведена до нескінченності територіальна подрібненість44, у основі якої лежить рівний розподіл спадків, неминуче призведе до виродження нації, до загибелі мистецтв і наук. На невеличких ділянках землі можна вирощувати тільки збіжжя, там зберігається лише невисока рослинність; ліси, а отже, й більшість джерел зникнуть; ніхто більше не розводитиме ні биків, ні коней. Народ втратить засоби як для нападу, так і для захисту. Почнеться вторгнення чужоземців, народ буде розчавлений, він утратить волю до опору, втратить своїх вождів. Ось історія пустель! Отже, політика — це наука без певних засад, без твердих основ; вона дозволяє розв'язувати лише сьогоденні проблеми, застосовувати силу залежно від вимог нинішнього дня. Людина, здатна заглянути на два сторіччя вперед, помре на ешафоті від прокляття народу; або — і це видається мені навіть страшнішою карою — буде затаврована ганьбою, осипана градом глузувань. Нації — ті ж таки індивіди, вони не мудріші й не сильніші за окремих людей і мають однакову з ними долю. Міркувати про людину — хіба не означає думати про народ? Дивлячись на наше суспільство, в якого такі хисткі основи, й те, що на них стоїть,— і причини, і наслідки, на суспільство, в якому філантропія — чудесна помилка, а поступ — нісенітниця, я утвердився в переконанні, що справжнє життя всередині нас, а не зовні; що піднестися над людьми, аби керувати ними — це майже те саме, що грати роль класного керівника в школі; і що люди, достатньо сильні, аби піднятися на вершину, звідки вони можуть утішатися, одним поглядом охоплюючи світи, не повинні дивитися собі під ноги.

5 листопада

Я, безперечно, заклопотаний серйозними думками, я йду до певних відкриттів, неподоланна сила вабить мене до світла, яке з юних літ сяяло в сутінках мого духовного життя; але як назвати силу, що зв'язує мені руки, затикає рота і тягне мене в бік протилежний від мого покликання? Доведеться покинути Париж, попрощатися з книгами тутешніх бібліотек — з цими прекрасними вогнищами просвіти,— попрощатися з ученими, такими поблажливими й приступними для спілкування, з молодими геніями, до яких я відчуваю щиру прихильність. Що звідси мене виштовхує? Випадок? А може, провидіння? Ідеї, позначені цими двома словами, непримиренні між собою. Якщо нічого випадкового не буває, то лишається тільки прийняти фаталізм, згідно з яким усі явища нерозривно пов'язані й відбуваються не стихійно, а за чітким планом. Чому ж тоді ми чинимо опір? Якщо людина у своїх вчинках не вільна, то що таке мораль? Якщо ж вона сама визначає свою долю, якщо завдяки своєму вільному вибору вона може зупинити здійснення загального плану, то що таке Бог? Навіщо я прийшов у світ? Коли я досліджую самого себе, я це розумію — я знаходжу в собі зародки сил, які можна розвинути. Але навіщо мені дано могутні здібності, коли застосувати їх мені не дозволено? Якби мої муки послужили для когось наукою, я погодився б страждати далі: але ні, я мучуся в цілковитій невідомості. Моя фатальна доля нагадує долю квітки, яка вмирає у гущавині пралісу, де ніхто не вдихне її пахощів, не натішиться її барвами. Як вона марно розливає в самотині свій аромат, так і я створюю тут, у себе на горищі, ідеї, яких ніхто не сприймає. Учора біля свого вікна я вечеряв хлібом і виноградом у товаристві молодого лікаря на ім'я Мейро. Ми розмовляли як люди, що їх лихо зробило братами, і я сказав йому:

"Я йду звідси, а ви лишаєтеся. Візьміть мої наукові ідеї й розвиньте їх!"

"Я не зможу,— відказав він мені з гірким смутком.— У мене надто слабке здоров'я, щоб витримати такі труди, і я помру молодим, змагаючись із нуждою".

Ми подивились на небо й потисли один одному руки. Ми познайомилися на лекціях із порівняльної анатомії і не раз зустрічалися в галереях Музеуму. Нас захоплювала одна проблема — єдність побудови живих організмів. Для нього це було передчуття генія, посланого, щоб відкрити новий шлях на цілині інтелекту; для мене — висновок із загальної системи. Моя думка прагне з'ясувати, які реальні зв'язки існують між людиною і Богом. Хіба не в цьому найнагальніша потреба епохи? Без віри у високі істини неможливо накласти шори на, суспільство, дух доскіпливого сумніву й дискусій розбестив його, і воно кричить сьогодні: "Ведіть нас дорогою, де ми не ризикуємо звалитися в прірву!" Ви запитаєте в мене, який стосунок має порівняльна анатомія до питання, такого важливого для майбутньої долі людства? Чи не слід переконати себе, що людина — мета всіх земних можливостей, а потім уже запитати, чи не є вона можливістю, яка не знайде свого завершення? Якщо все пов'язане з людиною, то чи немає чогось над нею, з чим вона пов'язана у свою чергу? Якщо вона кінцевий результат непоясненних змін, що сходяться в ній, то чи не є вона сполучною ланкою між видимою й невидимою природою? Діяльність світу не абсурдна, вона прагне до певної мети, і такою метою не може бути суспільство, подібне до нашого. Між нами й небом існує жахлива прогалина. В нашому нинішньому становищі ми не можемо ні весь час веселитися, ні весь час страждати; необхідні величезні переміни, щоб ми відчули рай і пекло,— а без цих понять Бог не існує в очах загалу. Я знаю, люди вигадали душу, щоб вийти із цього скрутного становища; але мені прикро думати, що Бог приймає як належне людську підлість, зневіру, огиду й занепад. І чи маємо ми право вважати, що несемо в собі божественну іскру, якщо її можуть загасити кілька склянок рому? Хіба можна уявити собі надматеріальні здібності, які обмежені рамками матерії і застосування яких можна скувати одним зернятком опію? Як уявити собі, що ми будемо щось відчувати, коли позбавити нас умов, за яких проявляються наші відчуття? Якщо субстанція здатна мислити, то невже від цього загине Бог? Хіба одухотворення субстанції в її численних різновидах, прояви її інстинктів легше пояснити, аніж діяльність мислення? Хіба руху, притаманного світам, не досить, щоб довести існування Бога, не звертаючись до всіляких безглуздь,

породжених нашою гординею? Хіба для створіння, яке відрізняється від інших тільки досконалішими інстинктами, не досить знати, що після всіх життєвих випробувань, воно може досягти кращого буття, хоч у одному відношенні й приречене на загибель? Якщо в царині моралі не існує жодного принципу, який не вів би до абсурду або не суперечив очевидності, то чи не пора зайнятися пошуками догматів, накреслених у глибині самої природи сущого? Чи не слід переглянути всю філософську науку ? Ми дуже мало цікавимося так званим небуттям, що нам передувало, і намагаємося ретельно дослідити небуття, яке нас чекає. Ми складаємо на Бога відповідальність за майбутнє і не вимагаємо від нього звіту про минуле. А тим часом нам не менш важливо знати, чи не маємо ми коріння в минулому, аніж те, на що приречені ми в майбутньому. Якщо ми були богопоклонниками чи безбожниками, то тільки з одного боку. Чи вічний світ? Створено його чи виник він сам собою? Ми не уявляємо собі нічого середнього між цими двома твердженнями. Одне з них правильне, друге помилкове — вибирайте! Хоч яким буде наш вибір, велич Бога, такого, яким ми собі його уявляємо, применшиться, що рівнозначно його запереченню. Припустімо, світ вічний: у такому разі Бог йому підлеглий, сумніватися не доводиться. Припустімо, світ створено — і тоді існування Бога неможливе. Хіба міг він існувати цілу вічність, не знаючи, що в нього виникне задум створити світ? Невже він заздалегідь не знав, як воно буде? Звідки він узяв матеріал? Звичайно, із самого себе — звідки ж іще? Якщо світ від Бога, то звідки зло? Якщо зло виникло з добра, ми приходимо до абсурду. Якщо зло не існує, то як могли виникнути суспільства з їхніми законами? Всюди безодні! Всюди прірва для розуму! Значить, треба докорінно перебудувати науку про суспільство. Ось що я вам скажу, дядечку: поки якийсь високий геній не пояснить очевидну нерівність інтелектів, загальну суть людства, до слова "Бог" завжди будуть прискіпуватись, і суспільство стоятиме на сипучих пісках. Таємницю духовних зон, через які проходить людина, буде розгадано в процесі аналізу тваринного світу в цілому. Досі тваринний світ розглядали лише у його відмінностях, але не в явищах схожості; у його органічних зовнішніх виявах, а не в справжніх властивостях. Тваринні властивості поступово вдосконалюються згідно із законом, який ще

треба дослідити. Ці властивості відповідають силам, які їх виражають, і ці сили матеріальні за своєю суттю й можуть ділитися. Матеріальні властивості! Вдумайтесь у ці два слова. Адже це питання так само нерозв'язне, як і питання про те, що привело матерію в рух — досі не досліджена безодня, труднощі якої Ньютонова система більше змістила, ніж розв'язала. А постійне сполучення світла з усім живим на землі? Тут є над чим поміркувати. Одна й та сама тварина буде не такою в жарких краях, як у холодних, у Індії буде іншою, ніж на півночі. Залежно від того, як падає на землю сонячне проміння, прямовисно чи похило, розвиваються різні форми живої природи, єдині за своєю суттю, але не схожі за результатами ні внутрішньо, ні зовнішньо. Те, що вражає наш зір у світі зоологічному, коли ми порівнюємо бенгальських метеликів з європейськими, ще яскравіше проступає у світі духовному. Потрібен точно визначений кут обличчя, точно визначена кількість мозкових звивин, щоб одержати Колумба, Рафаеля, Наполеона, Лапласа, Бетховена; долина, куди не проникає сонце, породжує кретинів — зробіть із цього висновки. Звідки такі відмінності в людях, залежні від більш або менш вдалого розподілу світла? А хіба легко пояснити, чому безліч людей, і освічених, і неосвічених, страждають, живучи більш або менш діяльно, годуючись більш або менш пристойно? Думаючи про це, мимоволі засумніваєшся в справедливості Бога. Чому, коли ми щасливі по-справжньому, в нас виникає бажання покинути землю, чому в кожного створіння з'являється і з'являтиметься мрія піднестись у височінь? Рух — це неозора душа, злиття якої з матерією не легше пояснити, ніж утворення думки в людині. У наші дні наука єдина, неможливо вивчати політику, не торкнувшись духовності, а духовність пов'язана з усіма проблемами. Мені здається, що ми напередодні великої битви людства; військо вже зібралося, я тільки не бачу полководця...

25 листопада

Повірте, дядечку, важко без жалю зректися життя, яке нам властиве. Я повертаюся в Блуа, але моє серце болісно стискається. Я помру і заберу із собою в могилу істини, дуже потрібні людству. Жоден

особистий інтерес не оскверняє мого жалю. Чого варта слава для людини, яка знає, що може піднестись у вищу сферу? Я не почуваю ніякої любові до двох складів "лам" і "бер": вимовлять їх над моєю могилою шанобливо чи неуважно, це нічого не змінить у моїй потойбічній долі. Я почуваю себе сильним, енергійним, і я міг би стати могутнім; я почуваю в собі життя таке осяйне, що воно могло б оживити світ, але я наче поміщений у якийсь мінерал — так само, либонь, просвічують крізь мінерал чудесні барви, які переливаються на шиях у птахів з Індійського півострова. Щоб переробити цей світ, треба було б обняти його, обхопити. Але ті, кому щастило отак схопити його й переплавити, хіба не були спочатку коліщатками в машині? Я ж коліщатком бути не міг — мене відразу розчавило б. Магометові — меч, Ісусові — хрест, а мені — смерть у невідомості. Завтра я приїду в Блуа, і через кілька днів ляжу в домовину. А знаєте, чому?

Бо я повернувся до Сведенборга, після того як довго й терпляче вивчав різні релігії; я прочитав усі твори, які сумлінна Німеччина, Англія та Франція опублікували за шістдесят років, і довів самому собі глибоку істинність своїх поглядів на Біблію, які сформувалися ще в ранній юності. Немає сумніву, що Сведенборг підводить підсумок усім релігіям, чи точніше, єдиній релігії людства. Якщо культи й існують у нескінченно розмаїтих формах, то їхній зміст і їхня метафізична структура ніколи не зазнавали змін. Одне слово, людина завжди мала лише одну релігію. Шіваїзм, вішнуїзм і брахманізм45, три перші людські культи, що виникли в Тібеті, в долині Інду та на широких рівнинах Гангської низовини ще за кілька тисяч років до появи Христа закінчили свої війни прийняттям індійського Трімурті. Трімурті — це наша Трійця. З цього вчення утворилися: у Персії — магізм46; у Єгипті — африканські релігії та маздеїзм47; потім кабірізм48 і греко-римський політеїзм. Поки промені культу Трімурті, рознесені по світу мудрецями, яких люди перетворили в напівбогів (Мітру49, Вакха, Геракла та інших), насаджували азіатські міфи в кожній країні, куди вони досягали, в Індії з'являється Будда, славетний реформатор трьох первісних релігій, і засновує свою церкву, до якої й сьогодні належить на двісті мільйонів більше людей, ніж до християнської, проголошує вчення, що згодом живило могутню волю

Христа і Конфуція50. Потім підносить свій стяг християнство. Згодом Магомет зливає докупи християнство і маздеїзм, Біблію та Євангеліє в одну книгу Коран, де він пристосовує ці вчення до духовного світу арабів. І нарешті, Сведенборг бере з магізму, брахманізму, буддизму та з християнського містицизму все те, що є спільного, реального та божественного в чотирьох великих релігіях і надає їм, так би мовити, математичного доведення. Для того, хто поринає в ріки цих релігій, не всі засновники яких нам відомі, цілком очевидно, що Зороастр51, Мойсей, Будда, Конфуцій, Ісус Христос, Сведенборг керувалися одними засадами й ставили перед собою одну мету. А останнього з них, Сведенборга, мабуть, назвуть Буддою Півночі. Хай які темні та неясні його книги, в них можна виявити елементи грандіозного суспільного вчення. Його теократія52 чудова, і це єдина релігія, яку може прийняти високий дух. Тільки Сведенборг дає можливість торкнутися божества, пробуджує потяг до віри, він звільняє велич Бога від пелюшок, у які загорнули її інші культи. Він залишив Бога там, де Він перебуває, змусивши притягуватись до нього усі створені Ним речі та істоти через послідовні перетворення, які малюють нам майбутнє ближчим і природнішим, ніж католицька вічність. Він змив з Бога докір, який роблять Йому добрі душі, докір у тому, що Він призначає вічну кару за помилки однієї хвилини, адже в такому порядку немає ні справедливості, ні доброти. Кожна людина має право знати, чи судилося їй жити іншим життям і чи має цей світ якийсь сенс. От я й хочу провести такий дослід. Моя спроба може врятувати світ не менш успішно, аніж хрест Єрусалима і меч Мекки. Обидва ті пророки були синами пустелі. З тридцяти трьох років Ісусового життя нам відомі лише дев'ять; роки його невідомості підготували його славу. І мені — мені теж потрібна пустеля!"

Незважаючи на труднощі такого задуму, я вважав за свій обов'язок спробувати описати Ламберову юність, це приховане від усіх життя, якому я завдячую єдині щасливі години і єдині приємні спогади із свого дитинства. За винятком двох років дружби з Луї, усе моє життя було сповнене тривог і прикрощів. Якщо згодом мене й навідувало щастя, воно завжди було неповним. Я, звичайно, був дуже багатослівним, але

той, хто не проникне в глибину серця й розуму Ламбера — ці два слова вельми приблизно виражають нескінченне розмаїття його внутрішнього життя,— навряд чи зрозуміє останню фазу його інтелектуального розвитку, однаково невідому як світу, так і мені, хоча протягом кількох годин я й спостерігав її оккультну розв'язку. Всі ті, у кого ця книжка ще не випала з рук, я сподіваюся, зрозуміють події, про які мені залишається розповісти, події, що якоюсь мірою становлять ніби друге існування цієї людини; чому б не сказати — цього творчого духу, у якого все було незвичайним, навіть його кінець?

Коли Луї повернувся до Блуа, дядько всіляко намагався його розважити. Але бідолашний священик жив у цьому побожному містечку як прокажений. Ніхто не хотів бачити в себе позбавленого сану священнослужителя, який колись присягав Революції. Отож його товариство складали лише кілька осіб, вірних, як тоді казали, переконанням ліберальним, патріотичним або конституційним — до цих людей він іноді ходив зіграти партію у віст або в бостон. У першому такому домі, куди привів його дядько, Луї зустрів молоду особу, яку обставини змушували залишатися в цьому товаристві, осуджуваному людьми великого світу, хоча статок у неї був чималий, і можна було припустити, що згодом вона знайде собі чоловіка серед найвищої аристократії краю.

Поліна де Вільнуа була єдиною спадкоємицею багатств, зібраних її дідом, євреєм на прізвище Соломон, який, усупереч звичаям свого народу, одружився в старості з католичкою. Він мав сина, вихованого у вірі своєї матері. По смерті батька молодий Соломон купив посаду, яка давала дворянство, і перетворив землі Вільнуа на баронство, здобувши право на цей титул. Помер він неодруженим, але залишив незаконну дочку, якій і заповів більшу частину свого статку й зокрема маєток Вільнуа. Опікуном сирітки він призначив у заповіті одного із своїх дядьків, пана Жозефа Соломона. Цей старий єврей так прихилився до своєї підопічної, що був готовий на будь-які жертви, аби почесно видати її заміж. Та через упередження, які збереглися в провінції проти євреїв, панну де Вільнуа, попри її багатство та багатство опікуна, не приймали

в те обране аристократичне товариство, яке слушно чи неслушно називають шляхетним. Правда, пан Жозеф Соломон запевняв, що за браком провінційного дворянчика, його підопічна поїде в Париж і там знайде собі чоловіка серед перів — ліберaлів або монархістів; що ж до її щастя, то добрий опікун вважав за можливе забезпечити його особливими умовами шлюбного контракту. Панні де Вільнуа виповнилося тоді двадцять років. Дивовижна краса і витончений розум давали їй більше підстав сподіватися на щастя, ніж на багатство. В її рисах можна було побачити високий зразок найчистішої єврейської краси: бездоганний овал обличчя виражав дівочу невинність і щось невимовно ідеальне, дихаючи всіма втіхами Сходу, голубінню його неба, щедрістю землі та казковим багатством життя. Чудові мигдалевидні очі були затінені густими загнутими віями. Біблійна невинність осявала чоло. Шкіра була матово-біла, як одіння левітів53. Вона здебільшого мовчала, але її жести, її рухи свідчили про стриману чарівність, а в словах пробивалася м'яка і ласкава жіночність. Одначе в неї не було ні рожевої свіжості, ні яскравого рум'янцю, що палахкотить на щоках у жінки в її безтурботні літа. Рум'янець на цьому обличчі замінювали оливково-брунатні відтінки, свідчачи про рішучу вдачу та нервову збудливість — риси характеру, яких багато чоловіків у жінках не люблять, але в яких інші розпізнають ознаку цнотливої вразливості й горду силу пристрасті. Коли Ламбер побачив панну де Вільнуа, він угадав під цією оболонкою янгола. Багатство його душі, його схильність до екстазу — все це вилилося у неосяжну любов, першу любов молодого хлопця, в ту пристрасть, яка й у інших буває надзвичайно бурхливою, але в Луї — людини палких і невтримних почуттів, особливого складу ідей та замкнутого способу життя — вона набула незмірної могутності. Ця пристрасть стала для нього безоднею, куди бідолаха кинув усе, безоднею, куди страшно й заглянути, бо навіть думка самого Ламбера, така гнучка і сильна, потонула в ній. Тут усе таємниця, бо все відбулося в духовному світі, закритому для більшості людей, але чиї закони відкрилися для Ламбера, можливо, йому на лихо. Коли випадок звів мене з його дядьком, старий провів мене до кімнати, де мешкав Луї в ту пору свого життя. Я сподівався знайти там які-небудь сліди його праць, якщо він їх залишив, але знайшов серед безладно розкиданих паперів —

дядько поставився до цього безладу з повагою, просякнутою гідним подиву співчуттям, характерним для старих людей — кілька листів, написаних надто нерозбірливо, щоб їх можна було послати панні де Вільнуа. Я добре знав Ламберів почерк, і це допомогло мені з часом розшифрувати ієрогліфи цієї стенографії, створеної гарячковим нетерпінням пристрасті. Підхоплений почуттями, він писав, не помічаючи коструватості своїх рядків, що не встигали за потоком його думок. Мабуть, він потім переписував ці безформні начерки, де літери часто наповзали одна на одну. Крім того, він, певне, боявся, що надає своїм думкам не найкращої форми і тому не раз уривав листа десь на початку й на цьому ж таки аркуші писав його заново. Хай там як, але знадобився весь мій запал, роздмухуваний культом його пам'яті та своєрідним фанатизмом, який находить на людину за подібних обставин, щоб розгадати й відновити зміст наведених нижче п'ятьох листів. Ці папери — а я зберігаю їх майже з релігійною шанобою — єдині матеріальні свідки його палкої пристрасті. Панна де Вільнуа, звичайно, знищила чистовики надісланих їй листів, красномовних літописів гарячкової маячні, яку вона розбудила. В першому листі — мабуть, і задуманому як чернетка, дивному за формою й багатослівному — розкривалися вагання Луї, тривоги серця, нескінченні побоювання, викликані бажанням сподобатися, а суперечливі й плутані фрази свідчили про невпевненість, що опановує молодика, який пише першого любовного листа; такий лист пам'ятають завжди, кожне його речення виникає внаслідок тривалих роздумів і палких мрій, кожне слово будить тривожні сумніви; як ото велетень, що низько нахиляється, коли входить у хатину, так і найбурхливіше почуття шукає якомога стриманішого виразу, прикидається скромним і боязким, щоб не сполохати душу юної дівчини. Жоден антиквар не вивчав свої палімпсести54 з більшою увагою, ніж я вивчав і відновлював ці скалічені пам'ятки мук і радощів, священних для тих, хто спізнав у своєму житті такі самі муки й такі самі радощі.

I

"Мадмуазель, коли ви прочитаєте цього листа — якщо все-таки ви його прочитаєте — моє життя буде у ваших руках, бо я вас кохаю; а сподіватися, що й ви мене покохаєте — це жити. Можливо, інші, говорячи про себе, уже багато разів вживали слова, якими я користуюся, щоб змалювати вам стан своєї душі; і все ж таки повірте у правдивість моїх запевнень, вони жалюгідні, але цілком щирі. Можливо, не годиться отак признаватися вам у коханні. Атож, моє серце радило мені мовчки чекати, поки ви помітите мою пристрасть, а тоді затамувати її, якщо ці німі ознаки вам не сподобаються; або виразити її ще цнотливіше, ніж у словах, якби я помітив милосердя у вашому погляді. Я довго скорявся голосу розважливості, який радив мені не тривожити ваше юне серце і, пишучи вам тепер, я скоряюся інстинкту, який зриває марні зойки з уст умирущого. Мені знадобилася вся моя мужність, щоб подолати гордість, притаманну людям нещасливої долі, і переступити через стіну, яку поставили між нами суспільні забобони. Мені довелося пригнітити в собі чимало застережливих думок, щоб покохати вас, незважаючи на ваше багатство. Осміливши написати вам, хіба не ризикував я наразитися на зневагу, якою жінки часто зустрічають освідчення в коханні, сприймаючи його лише як зайвий комплімент. Воістину треба з усієї сили шарпнутися до щастя, потягтися до життя й кохання, як тягнеться до світла рослина, відчути себе глибоко нещасливим, щоб подолати муки і тривоги таємних вагань, коли тверезий розум у тисячу способів доводить марність наших жадань, схованих на самому дні серця, і все ж таки надія змушує ризикнути всім. Я був невимовно щасливий, мовчки спостерігаючи за вами, я забував про все на світі, споглядаючи вашу прекрасну душу. Ні, я все-таки не зважився б написати, якби не почув звістку про ваш від'їзд. Яких страждань завдало мені це одне слово! Моє горе змусило мене оцінити силу мого кохання — йому немає меж! Мадмуазель, ви ніколи не спізнаєте — принаймні я хочу, щоб ви ніколи не спізнали — горя, що виникає від страху втратити єдине щастя, яке розквітло для тебе на землі, єдину радість, що кинула бодай промінчик світла в темряву безнадії. Учора я відчув, що відтепер моє життя не в мені, а у вас. У всьому світі для мене існує тепер одна тільки жінка, а в моїй душі жевріє одна лише думка. Я не смію признатися, перед яким вибором ставить

мене моє кохання до вас. Прагнучи здобути вашу прихильність лише з вашої доброї волі, я не повинен показувати вам усю глибину свого безталання; адже горе впливає на шляхетні душі куди сильніше, аніж щастя. Отож я багато про що мовчатиму. Так, моє уявлення про любов надто прекрасне, щоб я затьмарив його невеселими думками. Якщо ваша душа гідна моєї, якщо життя моє чисте, ваше серце великодушно відчує це, і ви мене зрозумієте. Чоловікові судилося пропонувати себе тій, котра змусила його повірити в щастя; але ваше право відкинути це найщиріше почуття, якщо воно не узгоджується з неясними покликами вашого серця,— я знаю. Коли доля, яку ви мені готуєте, не виправдає моїх сподівань, я звертаюся до вашої ніжності, до вашої дівочої душі, до благородного милосердя, притаманного жінці, і благаю вас, благаю навколішках — спаліть мого листа, забудьте про все. Не смійтеся із святого почуття, воно закарбувалося в моїй душі надто глибоко і зникнути не може. Розбийте моє серце, але не терзайте його. Хай признання в першому коханні, коханні юному й чистому, відгукнеться в серці, так само юному й чистому! Хай замре воно в ньому, як завмирає молитва у лоні Бога! Я дякую вам за радісні години, які я провів, милуючись вами, віддаючись найсолодшим у моєму житті мріям; не гасіть же це тривале, але тимчасове щастя насмішкою, що так властиво молодій дівчині. Задовольніться тим, що залиште мене без відповіді. Я зумію правильно витлумачити вашу мовчанку, і ви мене більш не побачите. Якщо я приречений на те, щоб, зрозумівши, в чому моє щастя, відразу його втратити; якщо мені судилася доля грішного янгола, який зберіг спогад про небесне блаженство, але навічно прикутий до світу скорботи, то що ж, я збережу і таємницю свого кохання, і таємницю свого горя. Прощайте! Атож, я доручаю вас Богові, я молитимуся за вас, я проситиму, щоб Він дав вам прекрасне життя; бо навіть вигнаний з вашого серця, куди я проник крадькома, супроти вашого бажання, я вас не покину ніколи. Інакше яку вартість мали б святі слова цього листа, моє перше і, можливо, останнє прохання? Якби одного дня я перестав думати про вас, кохати вас, щасливий чи нещасливий, хіба це не означало б, що я негідний своїх страждань?

II

Ви не від'їжджаєте! Отже, я вам любий! Я — бідолашне, нікому не відоме створіння! О кохана моя Поліно, ви не знаєте сили свого погляду, але я повірив йому, ви подарували його мені і сказали ним, що обрали мене — ви, молода і прекрасна, біля чиїх ніг лежить весь світ! Щоб ви зрозуміли, який я щасливий, я повинен розповісти вам про своє життя. Якби ви мене відштовхнули, для мене усе було б скінчено. Я страждав надто багато. Атож, моя любов, ця благодійна й чудесна любов була останнім поривом до щастя, якого прагнула моя душа, уже надломлена в марних зусиллях, змучена страхом, що змушував мене сумніватися в самому собі, роз'їдена розпачем, який уже не раз штовхав мене на самогубство. Ні, ніхто у світі не знає, який жах уселяє мені моя фатальна уява! Вона часто підносить мене до небес і раптово кидає на землю з величезної висоти. Внутрішні пориви сили, рідкісні й таємні свідчення особливого ясновидіння підказують мені іноді, що можливості мої необмежені. Тоді я охоплюю думкою світ, я виліплюю його, створюю, проникаю в нього, я розумію його чи думаю, що розумію; але несподівано прокидаюся сам-один, жалюгідний, оточений непроглядною ніччю; я забуваю про осяйні простори, що відкривалися моїм очам, я почуваю себе безпорадним і нема серця, де я міг би знайти притулок! Знегоди життя духовного відбиваються і на моєму фізичному існуванні. Природа мого духу така, що я безоглядно віддаюся і радісним відчуттям щастя, і жахливому ясновидінню мислі, яке руйнує їх, піддаючи нещадному аналізу. Обдарований прикрою здатністю однаково ясно бачити перешкоди й успіхи, я щасливий або нещасливий, залежно від миттєвого настрою. Ось чому, зустрівши вас, я відчув у вас янгола, я вдихав повітря, що остуджувало мої розпалені груди, я слухав у собі той голос, який ніколи не обманює, і він провіщав мені щасливе життя; але я усвідомив також, який високий бар'єр нас розділяє, я вперше зрозумів, наскільки невблаганні забобони суспільства, я збагнув усю їхню дріб'язковість, і перешкоди почали тривожити мене дужче, аніж хвилювала можливість щастя. Відразу я пережив той жахливий стан, коли моя палка душа замикається в собі, усмішка, що завдяки вам розквітла на моїх устах, перетворилася на гірку гримасу, і я спробував напустити на себе байдужий вигляд, хоча кров моя кипіла, збуджена тисячею суперечливих почуттів. Одне слово, я знову спізнав болісне

хвилювання, до якого мене досі не привчили мої двадцять три роки, повні стримуваних зітхань та признань, яких ніхто не хотів зрозуміти. А проте, Поліно, погляд, яким ви пообіцяли мені щастя, умить зігрів моє життя і перетворив моє горе на радість. Тепер я шкодую, що страждав надто мало. Моє кохання несподівано набуло величі. Моя душа досі була неозорим краєм, якому бракувало благодійних променів сонця, а ваш погляд зненацька осяяв її світлом. Дорогоцінне провидіння! Ви будете всім для мене, бідолашного сироти, який не має іншої рідні, крім старого дядька. Ви мій єдиний скарб, ви станете для мене сім'єю, ви — мій усесвіт. Хіба не обдарували ви мене всіма багатствами світу, подивившись на мене своїм цнотливим, щедрим і сором'язливим поглядом? Атож, ви вселили мені віру в себе, ви пробудили в мені неймовірну сміливість. Я здатний тепер на будь-який подвиг. Адже в Блуа я повернувся зневірений. П'ять років навчання в Парижі вселили у мене переконаність, що світ — в'язниця. Я осягав науки й не зважувався заговорити про них. Слава здавалася мені шарлатанством, якому не повинна піддаватися істинно висока душа. Отож мої ідеї могли здобути розголос тільки в тому випадку, коли б ними зацікавилася людина, достатньо сміліва, щоб піднятися на кін преси й громовим голосом звернутися до йолопів, яких вона зневажає. Мені самому такої хоробрості бракувало. Я жив, надломлений осудом юрби, не сподіваючись, що коли-небудь вона захоче вислухати мене. Я був водночас і на вершині, й на самому дні. Я ковтав свої думки, як інші ковтають приниження. Я дійшов до того, що став зневажати науку, докоряючи їй за те, що вона нічим не може сприяти істинному щастю. Але від учора у мені все змінилося. Заради вас я тепер палко прагну пальмового вінка слави55 і всіх тріумфів таланту. Я хочу, щоб погляди всього світу впали на мою голову, коли я покладу вам її на коліна, я хочу прикрасити своє кохання всіма своїми ідеями, всією могутністю знань! Тільки сила генія гідна найвищої похвали. І я зможу, коли захочу, встелити ваше ложе лаврами. А якщо мирна хвала науці вас не задовольнить, то я вихоплю вогненний меч слова і вмить зійду на вершину почестей і шани, куди інші повзуть черепашачою ходою. Наказуйте, Поліно, і я стану тим, ким ви захочете, щоб я був. Моя залізна воля здатна на все. Мене кохають! Озброєний такою впевненістю,

чоловік примусить усе схилитися перед ним! Усе доступне тому, хто прагне всього. Будьте винагородою за успіх, і я вже завтра вийду на арену. Щоб здобути такий погляд, яким ви мене вчора обдарували, я переступлю через найглибше провалля. Завдяки вам, мені стали зрозумілі легендарні подвиги лицарів і найхимерніші оповідки з "Тисяча й однієї ночі". Тепер я вірю в найфантастичніші історії про кохання і в успіх найбезнадійніших спроб, до яких удаються в'язні, щоб вирватися на волю. Ви розбудили тисячу чеснот, які в мені дрімали: терплячість, смирення, усі сили серця, усю могутність душі. Я живу вами і — яка солодка думка! — для вас. Тепер усе в цьому житті має для мене сенс. Я все розумію, і мені близьке навіть марнославне прагнення забагатіти. Я ловлю себе на думці, що хотів би кинути до ваших ніг усі перли Індії. Мені так приємно уявляти, як ви лежите або серед прекрасних квітів, або на чудових тканинах, і всі скарби землі здаються мені ледве чи гідними вас; заради вас я хотів би розпоряджатися осяйною музикою янгольських арф і блиском зірок у небі. Бідолашний раб науки й поезії! Я пропоную вам скарби, яких у мене нема і все, що я можу вам дати, це моє серце, де ви царюватимете вічно. В ньому всі мої багатства. Та хіба мало скарбів у вічній вдячності, в усмішці, вираз якої безперервно змінюватиметься від непохитного щастя в постійному прагненні мого кохання вгадати бажання вашої люблячої душі? Хіба ваш небесний погляд не сказав мені, що ми завжди зрозуміємо одне одного? Відтепер я щовечора звертатимуся до Бога з молитвою, в якій благатиму: "Дай, Господи, щастя моїй Поліні!" А ви хіба не наповните собою мої дні, як уже наповнили моє серце? Прощайте, я можу доручити вас тільки Богові!

III

Поліно! Скажи, чим я міг скривдити тебе вчора? Відмовся від гордості серця, яка змушує нас таємно терпіти біль, завданий коханим створінням. Свари мене! Від учора якийсь невиразний страх, що я образив тебе, огортає смутком моє серце, якому ти принесла стільки щастя й радості. Часто найтонша вуаль між душами перетворюється на бронзову стіну. В коханні не буває дрібних провин! Якщо ти оволоділа

духом цього прекрасного почуття, ти повинна відчувати і притаманні йому страждання, і нам треба постійно дбати про те, щоб не образити одне одного якимсь необережним словом. Отож, моя кохана, провина тут, безперечно, моя, якщо справді хтось із нас завинив. Я не настільки самовпевнений, щоб претендувати на розуміння жіночого серця в усій повноті його ніжності, в усій глибині його відданості; я тільки спробую завжди вгадувати, яка ціна таємниць твого серця, що їх ти захочеш мені відкрити. Озвися, дай мені відповідь! Жахлива та печаль, у яку вкидає нас відчуття провини, вона лягає тягарем на життя і змушує сумніватися в усьому. Сьогодні я цілий ранок просидів над яром, у якому в'ється стежка, дивлячись на вежі Вільнуа і не зважуючись підійти до нашої загорожі. Коли б ти знала, які видіння виникли у мене в душі, які сумні привиди маячили переді мною під цим сірим небом! Від нього віяло холодом, і це тільки погіршувало мій і так смутний настрій. У мене виникли зловісні передчуття. Я відчув страх, що не зможу дати тобі щастя. Треба все тобі сказати, кохана моя Поліно. Бувають хвилини, коли мене ніби покидає дух, яким я осяяний. Тоді я наче втрачаю сили, усе мене гнітить, усі фібри мого тіла завмирають, почуття слабнуть, погляд затьмарюється, язик німіє, уява гасне, бажання вмирають, і підтримує мене тоді одна лише фізична сила. Навіть якби в цю мить ти була поруч у всьому сяйві своєї краси, навіть якби ти обдаровувала мене своїми найяснішими усмішками і найлагіднішими словами, в мені пробудилася б зла сила, вона засліпила б мене і перетворила б на безладні звуки найчарівнішу мелодію. У такі хвилини — так принаймні мені здається — з'являється якийсь розважливий дух і розкриває переді мною безодню небуття на дні найбагатшої скарбниці. Цей невблаганний диявол скошує всі квіти, сміється з найніжніших почуттів і каже мені: "Ну гаразд, а що далі?" Він знебарвлює найпрекрасніші творіння, показуючи їхню основу, він розкриває мені механізм речей, ховаючи гармонійний результат їхньої дії. У жахливі хвилини, коли злий янгол оволодіває моїм єством, коли з невідомої причини божественне сяйво гасне в моїй душі, мені стає сумно, і я страждаю, я хотів би оглухнути й оніміти, я прагну смерті, вбачаючи у ній відпочинок. Ці години сумніву й неспокою, можливо, необхідні, принаймні вони вчать мене не пишатися поривами, які підносять мене в небеса, де я повними пригорщами

черпаю ідеї; бо саме після цих тривалих мандрів по неосяжних просторах розуму, після просвітлених роздумів я падаю, знеможений і стомлений, в те пекло, про яке згадував. У такі хвилини, мій янголе, жінка матиме підстави засумніватися в моїй ніжності, така думка неминуче в неї промайне. Буваючи примхливою, недужою або засмученою, вона зажадає скарбів ласки, захоче проникливої ніжності, а в мене не знайдеться навіть погляду, щоб її втішити! Мені соромно, Поліно, признатися, що в такі хвилини я залюбки поплакав би з тобою, але жодна сила не змусила б мене усміхнутися. А тим часом жінка знаходить у коханні силу, яка допомагає їй приховувати свій біль! Для своєї дитини і свого коханого вона вміє засміятись і тоді, коли страждає. Невже заради тебе, Поліно, я не зможу наслідувати жінку в її витонченій делікатності? Від учорашнього дня я сумніваюся в самому собі. Якщо одного разу я зміг прикро тебе вразити, якщо не зрозумів тебе, я боюся, мій фатальний демон часто виноситиме мене за сферу, в якій ми знайшли своє щастя. А якщо в мене буде багато таких жахливих миттєвостей, якщо моє безмежне кохання не допоможе мені легко пережити похмурі години життя, якщо мені роковано лишитися таким, який я є? Фатальні запитання! Могутність — це згубний дар, якщо нестямні пориви мого розуму — справді могутність. Поліно, жени мене геть від себе, покинь мене! Краще я знесу всі страждання, всі миттєві знегоди, ніж мучитимуся свідомістю, що ти нещаслива з моєї вини. Але, може, демон так оволодів моєю душею тільки тому, що не було поруч лагідних білих рук, які прогнали б його? Ніколи ще жодна жінка не пролила на мене бальзаму втішань, і я не знаю, чи не пробудяться в моєму серці нові сили, якщо у хвилину втоми наді мною розгорне крила кохання. Можливо, ці жорстокі напади журби — просто наслідок моєї самоти, біль покинутої душі, яка стогне і платить за свою втіху нечуваними муками. Легким радощам — легкі прикрості; незмірному щастю — люті страждання. Який вирок! Якщо це правда, чи не повинні ми тремтіти від страху — адже ми так по-нелюдському щасливі? Якщо природа відпускає нам усе за найвищою вартістю, в яку ж безодню судилося нам упасти? Чи не найбагатше обдаровані ті закохані, які помирають разом у розквіті молодості й кохання? Як це сумно! Чи не передчуває моя душа гіркого майбутнього? Я досліджую себе і думаю,

чи немає в мені чогось, що могло б завдати тобі найменшого клопоту. Можливо, я тебе кохаю як егоїст? Можливо, я покладу на плечі коханої ношу, яка переважить радість, що її дає твоєму серцю моя ніжність? Якщо справді існує в мені незбагненна сила, якій я скоряюся, якщо я проклинатиму, коли ти складатимеш руки для молитви, якщо смуток гнітитиме мене, коли я хотів би сісти біля твоїх ніг і гратися з тобою, як дитя, то хіба не ревнуватимеш ти мене до цього вимогливого й химерного духа? Серце моє, чи ти розумієш, що я боюся не належати тобі цілком, що я залюбки відмовився б від усіх скіпетрів, від усіх пальмових вінків світу, щоб зробити тебе своєю вічною думкою; щоб у нашому чудесному коханні бачити прекрасне життя і прекрасну поему; щоб утопити в ньому мою душу, віддати йому всі сили і від кожної години вимагати всіх радощів, якими вона може нас обдарувати? Але тепер, коли на мене напливають спогади кохання, хмари мого смутку розвіюються. Прощай, я йду від тебе, щоб належати тобі ще більше. Душе моя кохана, я чекаю одного слова, яке поверне мир моєму серцю. Я хочу знати, чи справді засмутив я свою Поліну, чи то якась швидкоплинна хмарка на твоєму обличчі обманула мене. Після стількох щасливих годин я не хотів би докоряти собі, що прийшов до тебе без усмішки, яка сяяла б коханням, без ласкавого слова. Засмутити кохану жінку — це для мене злочин, Поліно. Скажи правду, не треба великодушної брехні, але якщо ти даруєш мені прощення, то й не будь надто жорстокою.

Уривок

Чи можна вважати щастям таку всеосяжну любов? Звичайно, бо навіть роки страждань не рівноцінна плата за одну годину нашого кохання. Учора крізь мою душу промайнула швидкоплинною тінню твоя ледь помітна зажура. Стало тобі просто сумно чи ти страждала? Твій смуток передався мені. Звідки ця печаль? Напиши мені скоріше. Чому я сам про все не здогадався? Значить, ми ще не цілком поєдналися в думках. Я повинен однаково відчувати твій біль і твою журбу і за два, й за тисячу льє від тебе. Я не повірю у своє кохання, поки моє життя не зіллється з твоїм нерозривно, щоб у нас було одне життя, одне серце,

одні думки. Я повинен бути там, де перебуваєш ти, бачити те, що ти бачиш, відчувати те, що ти відчуваєш, і всюди ходити за тобою в думках. Хіба не я перший дізнався, що твій екіпаж перекинувся, що тобі було боляче? Бо того дня я подумки був з тобою, я бачив тебе весь час. Коли дядько спитав мене, чому я раптом зблід, я сказав йому: "Панна де Вільнуа щойно впала!" Чому ж учора не зміг я заглянути в твою душу? Може, ти хотіла приховати від мене причину свого смутку? Правда, я здогадався, що ти намагалася схилити на мою користь, хоч і невдало, грізного Соломона, один вигляд якого заморожує мою кров. Ця людина не з нашого неба. Чому ти прагнеш, щоб наше щастя, не схоже на жодне інше, підкорялося законам суспільства? Але я надто люблю твою сором'язливість у всіх її нескінченних проявах, твою віру, твої забобони і ладен скорятися найменшим твоїм забаганкам. Усе, що ти робиш, має бути прекрасним; нема нічого чистішого, ніж твоя думка, як нема нічого гарнішого, ніж твоє обличчя, в якому віддзеркалюється божественна душа. Я чекатиму від тебе листа, перш ніж помчу назустріч солодкій миті, яку ти мені подаруєш. О, коли б ти знала, як я тремчу, коли дивлюся на вежі твого замку, обрамлені світлом місяця — нашого друга, нашого єдиного повірника!

IV

Прощай слава, прощай майбутнє, прощай омріяне життя! Віднині, моя кохана, уся моя слава в тому, щоб належати тобі, бути тебе достойним; моє майбутнє — лише в надії бачити тебе; а моє життя хіба не в тому, щоб бути біля твоїх ніг, засинати під твоїм поглядом, дихати на повні груди в небесах, які ти для мене створила? Усі мої сили, усі мої думки повинні належати тобі, тобі, яка сказала мені п'янкі слова: "Я хочу розділити твої муки!" Віддавати час науці, ідеї — світу, вірші — поезії хіба не означало б викрадати радощі в кохання, хвилини — в щастя, почуття — в твоєї божественної душі. Ні, ні, дорогоцінне моє життя, я хочу все зберегти для тебе, подарувати тобі всі квіти душі своєї. Чи серед земних скарбів і скарбів людського розуму існує що-небудь достатньо прекрасне, достатньо чудесне, щоб винагородити таке щедре, таке чисте серце, як твоє, а я ж іноді наважуюся поєднувати з

ним своє серце! Атож, іноді я маю зухвалість вірити, що вмію кохати так само сильно, як ти. Але це неправда, ти ж бо жінка-янгол. У твоїх почуттях завжди буде більше чару, ніж у моїх, більше гармонії у твоєму голосі, більше делікатності в усмішці, більше чистоти в погляді. О, дозволь мені вірити, що ти створіння з вищої сфери, аніж та, в якій живу я; ти можеш пишатися тим, що спустилася з неї, а я тим, що тебе заслужив; я сподіваюся, ти не будеш розчарована, прийшовши до мене, бідного й нещасливого. І якщо серце, віддане жінці,— найкращий для неї притулок, ти завжди будеш володаркою мого серця. Жодна думка, жодна дія ніколи його не затьмарять, і воно залишиться дорогоцінним святилищем, поки ти погодишся царювати в ньому; а хіба ти не залишишся в ньому навіки? Хіба не дала ти мені чудової обіцянки: "І нині, і завжди!"? Et nunc et semper!* Я закарбував під твоїм портретом ці ритуальні слова, гідні тебе, як вони гідні самого Бога. "І нині, і завжди" триватиме моє кохання до тебе. Ні, ні, я ніколи не вичерпаю того, що величезне, нескінченне, неосяжне; а таке моє почуття до тебе, я збагнув його безмір, як осягаємо ми простір, вимірявши якусь із його частин. Саме так переживав я невимовні радощі, години солодких роздумів, пригадуючи один твій жест, один відтінок твоєї фрази. Отже, згодом виникнуть спогади, які розчавлять мене своєю вагою, коли навіть невиразна згадка про одну годину ніжної приязні змушує мене плакати від щастя, пестить мою душу, проникає в неї і стає невичерпним джерелом блаженства. Кохати — це жити життям янголів. Мені здається, я ніколи не вичерпаю втіху, яку переживаю, дивлячись на тебе. Ця втіха найскромніша з усіх,— хоч і для неї ніколи не вистачає часу,— вона допомогла мені зрозуміти, що таке одвічне споглядання Бога, якому віддаються серафими та вищі духи; в цьому немає нічого дивного, якщо з його субстанції променіє світло, не менш багате почуттями, ніж сяйво твоїх очей, твого величного чола, твого прекрасного обличчя — небесного образу твоєї душі; а душа — це наше друге "я", чия чиста безсмертна форма надає безсмертя і нашому коханню. Я хотів би, щоб існувала інша мова, а не та, якою я користуюся, щоб описати тобі втіхи свого кохання— а вони постійно розквітають у мене в серці. А проте існує вже одна така мова, яку ми створили, адже наші погляди — це живі слова, і хіба не слід нам бачити одне одного,

щоб чути очима запитання й відповіді наших сердець, такі виразні і такі проникливі, що ти сказала мені одного вечора: "Мовчіть!", хоча я не промовив жодного слова? Ти пам'ятаєш про це, радість моя? Та хіба не змушений я користатися словами людської мови, надто слабкими, щоб виразити божественні почуття, коли я блукаю далеко від тебе, в сутінках розлуки? Слова принаймні допомагають виявити сліди, які ці почуття залишили в моїй душі — так слово "Бог" недосконало відтворює наше уявлення про таємниче начало начал. Та незважаючи на глибину і неосяжні можливості людської мови, я ніколи не знаходив у ній виразів, які могли б передати блаженство обіймів, які єднають нас, зливаючи моє життя з твоїм, коли я про тебе думаю. І якими словами закінчити листа, якщо я однаково не розлучаюся з тобою, хоч і перестаю писати? Прощання — хіба це не смерть? А хіба смерть — прощання? Хіба моя душа не зіллється з твоєю іще повніше? Хіба моя думка не вічна? Раніше я вже пропонував тобі навколішках своє серце і своє життя; чи ж я знайду у себе в душі квіти почуття, яких я тобі досі не дарував? Чи це не те саме, що послати тобі часточку скарбів, якими ти володієш цілком? Хіба не в тобі моє майбутнє? Як шкодую я за минулим! Я хотів би віддати тобі й ті роки, над якими ми вже не маємо влади, щоб ти царювала і над ними, як царюєш нині над моїм життям. Та який сенс мало моє існування до того, як я узнав тебе? Я міг би назвати його небуттям, якби не пережив за той час стільки нещасть і горя.

* І нині, і завжди (латин.).

Уривок

Мій коханий ангеле, який чарівний вечір ми провели учора! Скільки скарбів у твоєму дорогому для мене серці! Отже, твоє кохання так само невичерпне, як і моє? Кожне слово несло мені нові радощі, а кожен погляд робив їх ще глибшими. Спокійний вираз твого обличчя відкривав безмежний обрій для наших думок. Атож, усе було нескінченним, як небо, і ніжним, як його голубінь. Витончені риси твого любого обличчя відбивалися не знаю вже якими чарами у твоїх лагідних рухах, у кожному твоєму жесті. Я добре знав, що ти вся — чарівність, що ти вся

— любов, але я не уявляв собі, наскільки розмаїті твої чари. Все поєдналося, щоб розбудити в мені палке жадання, щоб спонукати мене просити першої ласки, в якій жінка завжди відмовляє, безперечно, лише для того, щоб примусити коханого викрасти її в неї. Але ти, дорогоцінна душе мого життя, ти ніколи не знатимеш, скільки ти можеш дати моєму коханню, але даватимеш, можливо, не усвідомлюючи цього сама. Ти правдива, і тому скоряйся тільки своєму серцю. Як твій ніжний голос зливається з лагідною гармонією прозорого повітря і безхмарного неба! Ні пташиного щебету, ні подмуху вітерцю — пустеля і ми! Нерухоме листя навіть не тріпотіло, залите чудовими барвами надвечірнього сонця, в яких поєднувалися світло й тіні. Ти відчула цю небесну поезію — ти, в якій поєдналося стільки почуттів! — і так часто звертала погляд у небо, аби не відповідати мені! Ти, горда і сміхотлива, скромна і деспотична, ти, яка цілком віддаєшся душею і думкою, але уникаєш найцнотливішої ласки! Дорогоцінне кокетство серця! Вони ще бринять у моїх вухах, ще перекочуються там і грають, ці невимовно ніжні, схожі на дитячий лепет слова, які не були ні обіцянками, ні зізнаннями, але залишали коханню осяйні надії, не затьмарені ні страхом, ні тривогами. Який цнотливий спогад на все життя! Як пишно розцвіли квіти, народжені в глибині душі! Вони можуть зав'янути від будь-якої дрібнички, але нині все допомагає їм буяти і розквітати! Так буде завжди, правда ж, моя кохана? Згадавши вранці живі й свіжі почуття, що в ту мить звучали приглушено, я відчув у душі блаженство, яке дало мені зрозуміти, що справжнє кохання — це океан вічних і завжди нових почуттів, у який занурюєшся з дедалі більшою насолодою. Кожен день, кожне слово, кожна ласка, кожен погляд повинні віддати данину колишнім радощам. Атож, серця достатньо благородні, щоб нічого не забувати, повинні з кожним ударом жити всіма минулими втіхами, як і тими, що їх обіцяє майбутнє. Ось про що я колись мріяв, і сьогодні це вже не тільки мрія. Хіба не зустрів я на землі ангела, який дав мені спізнати всі радощі, щоб, можливо, винагородити мене за те, що я витерпів стільки страждань? Ангеле небесний, я вітаю тебе поцілунком.

Я посилаю тобі цей гімн, що вихопився з мого серця, я повинен був проспівати його тобі. Але він надто недосконало висловить мою

вдячність і вранішні молитви, що їх моє серце кожного ранку посилає тій, яка переказала мені все євангеліє серця одним божественним словом: "Сподівайся!"

V

О невже, серце моє кохане, невже немає більше перешкод?! І ми вільно належатимемо одне одному щодня, щогодини, щомиті, завжди? І ми зможемо втішатися щастям у всі дні нашого життя, як тепер утішаємося лише крадькома і в рідкі хвилини! Невже справді? Невже наші почуття, такі чисті, такі глибокі, наберуть чарівливої форми незліченних ласк, про які я мріяв? Твоя маленька ніжка роззується для мене, і ти вся будеш моєю! Це щастя убиває мене, пригнічує. Моя голова надто слабка, вона розламується під натиском думок. Я плачу і сміюся, я марю. Кожна втіха, мов розжарена стріла, пронизує мене й обпікає. В моїй уяві ти з'являєшся перед моїм захопленим, затуманеним зором у незліченних і примхливих образах, створених любострастям. Усе наше майбутнє життя ось тут, переді мною, із своїми бурхливими потоками, годинами відпочинку, радощами; воно кипить, розливається, засинає; потім прокидається молодим, свіжим. Я бачу обох нас разом, ми йдемо однією ходою, живемо однією думкою, завжди серце біля серця, розуміючи одне одного, чуючи одне одного, як ото луна підхоплює звуки і повторює їх через простір. Чи можна прожити довго, отак щомиті пожираючи своє життя? Чи не помремо ми у перших своїх обіймах? І що це буде, адже вчора увечері наші душі уже злилися в ніжному поцілунку, який забрав усі наші сили, короткому поцілунку, який став розв'язкою усіх моїх бажань, безсилим виразом стількох молитв, що чаїлися на самому дні мого серця як докори сумління і вихоплювалися з моєї душі тільки під час нашої розлуки? І я, той, хто ховався в кущах живоплоту, щоб підслухати твої кроки, коли ти поверталася в замок, я зможу милуватися тобою скільки захочу, коли ти що-небудь робитимеш, сміятимешся, розважатимешся, розмовлятимеш, ходитимеш! Яка безмежна радість! Ти не знаєш, яку втіху я відчуваю, коли бачу, як ти ходиш туди-сюди! Треба бути чоловіком, щоб збагнути всю глибину цих відчуттів. Мати радіє менше, коли спостерігає, як грається або спить її

дитя, ніж радію я, милуючись кожним твоїм рухом. Я кохаю тебе всіма своїми чуттями водночас. Принадність кожного твого жесту щоразу нова для мене. Мені здається, я всі ночі дихав би твоїм диханням, я хотів би проникнути у всі твої справи, бути субстанцією твоїх думок, бути тобою. Нарешті я зможу ніколи з тобою не розлучатись! Жодне людське почуття не потурбує більше нашу любов, нескінченну у своїх перетвореннях і чисту, як усе, що єдине; нашу любов, неозору, як море, неосяжну, як небо! Ти моя! Ти вся цілком належиш мені! Тепер я зможу заглядати у глибінь твоїх очей і бачити там дорогу мені душу, яка то ховається, то з'являється, зможу вгадувати кожне твоє бажання! Моя кохана, послухай, зараз я скажу тобі те, чого досі не зважувався сказати, але в чому сьогодні можу признатися. Я відчував у душі якусь сором'язливість, що не давала мені повністю виразити свої почуття, і я намагався убрати їх у форму думок. Але тепер я хотів би оголити своє серце, сказати тобі про те, якими палкими були мої мрії, як бурхливо кипіло шанолюбство моїх почуттів, роздратованих самотою, в якій я жив, завжди розпалених сподіванням щастя і розбуджених тобою, такою досконалою у своїх формах, такою привабливою в манерах! Та хіба можна висловити, як хвилююся я в передчутті невідомого блаженства, що його дає володіння коханою жінкою, коли дві душі, поєднані коханням, зливаються в безумному пориві! Знай же, моя Поліно, я годинами перебував у заціпенінні, породженому силою твоїх палких жадань, поринаючи у відчуття незнаної ласки, як падають у бездонну прірву. В такі хвилини усе моє життя, мої думки, мої сили плавилися й зливалися в те, що я називаю жаданням, бо не знаходжу слів, якими міг би виразити це п'янке марення почуттів. Тепер я можу тобі признатися, що в той день, коли я, виявивши жалюгідну розважливість, яка змусила тебе засумніватися в моєму коханні, відмовитися взяти твою руку, простягнуту мені таким чарівним рухом, я був під владою одного з тих нападів божевілля, коли чоловік здатний на вбивство, щоб оволодіти коханою жінкою. Атож, коли б я відчув ніжний потиск, який ти мені запропонувала, так само виразно, як відлунював у моєму серці твій голос, я не знаю, куди привело б мене шаленство моїх жадань. Але я можу мовчати і довго страждати. Навіщо говорити про ці печалі, коли мої марення скоро стануть дійсністю? Отже, тепер мені буде дозволено

перетворити наше життя на безперервну ласку! Люба моя, кохана, бувають такі відблиски на твоїх чорних косах, що я годинами із слізьми на очах милувався б тобою, дорогоцінний мій скарбе, якби ти не казала мені, відвертаючись: "Годі! Мені ж соромно!" Отже, завтра про наше кохання стане відомо всім! О Поліно, серце моє стискається, коли я думаю про те, що треба буде знести погляди сторонніх, цікавість юрби. Поїдьмо у Вільнуа, житимемо далеко від усього. Я хотів би, щоб жодне створіння з людським обличчям не заходило до святилища, де ти станеш моєю; я навіть хотів би, щоб після нас воно не існувало, щоб було зруйноване. Атож, я хотів би сховати від усього живого в природі щастя, яке можемо зрозуміти, відчути тільки ми двоє, щастя, таке незглибиме, що я кидаюсь у нього, аби померти — бо це безодня. Не лякайся сліз, які зросили мого листа — це сльози радості. Моє єдине щастя, отже, ми ніколи більше не розлучимося!"

У 1823 році я їхав диліжансом із Парижа в Турень. У Мері кондуктор посадив пасажира до Блуа. Завівши його в те відділення екіпажа, де сидів я, він жартома сказав:

— Вам тут не буде тісно, пане Лефевр!

Справді, я був сам-один.

Почувши це прізвище, побачивши старого з білим волоссям, якому було років вісімдесят, не менше, я, цілком природно, згадав про Ламберового дядька. Після кількох навідних запитань мені стало ясно, що я не помилився. Старий щойно впорався із збиранням винограду в Мері й тепер повертався до Блуа. Я відразу спитав у нього про свого колишнього "односума". При першому ж моєму слові обличчя старого ораторіанця, і так поважне та суворе, мов обличчя солдата, якому довелося багато вистраждати, спохмурніло і посмутніло. Зморшки на його чолі ніби поглибшали, він стиснув губи, скоса глянув на мене і запитав:

— То ви з ним не зустрічалися після колежу?

— Правду кажучи, ні,— відповів я.— Але ми обидва однаково винні, якщо забули один про одного. Ви ж бо знаєте, коли молоді хлопці покинуть шкільну лаву, в них починається життя, в якому буває стільки пригод і пристрастей, що їм треба зустрітися, аби зрозуміти, як люблять вони один одного. Та все ж таки іноді зринають спогади дитинства, і неможливо усе забути, а надто таку міцну дружбу, яка була в нас із Ламбером. Нам навіть дали одне прізвисько — "Поет-і-Піфагор".

Я сказав старому, як мене звуть, і він спохмурнів ще дужче.

— Отже, ви не знаєте, що з ним сталося? — запитав він.— Мій бідолашний небіж мав одружитися з найбагатшою спадкоємицею в Блуа, але напередодні весілля він збожеволів.

— Ламбер збожеволів? — приголомшено вигукнув я.— З якого дива? Я не зустрічав людини, яка мала б таку багату пам'ять, так бездоганно організований розум, уміла б так проникливо схоплювати суть речей! Могутній геній, може, трохи надміру захоплений містикою; але найблагородніше серце у світі! Мабуть, із ним сталося щось справді надзвичайне?

— Я бачу, ви його добре знали,— сказав мені старий священик.

Усю дорогу від Мера до Блуа ми розмовляли про мого бідолашного товариша, причому обом довелося робити довгі відступи від головної нитки подій, щоб ознайомити один одного з подробицями, які я вже повідомив читачам з метою описати події в тій послідовності, що надала б їм найбільшого інтересу. Я розповів дядькові Луї про наші таємні дослідження, про те, що найдужче цікавило в ті часи його небожа; потім старий розповів мені, що сталося в житті Луї, відколи ми розлучилися. За словами пана Лефевра, у Ламбера з'явилися деякі ознаки божевілля ще до його одруження; але ті прояви нічим не відрізнялися від тих, які

бувають у всіх палко закоханих, і мені вони здалися ще менш вартими уваги, коли я довідався про силу його пристрасті та познайомився з панною де Вільнуа. У провінції, де мало хто цікавиться ідеями, людина, котра мислить не зовсім звично і перебуває під владою системи, як Ламбер, може видатися щонайменше диваком. Його мова мала вражати людей тим дужче, що озивався він досить рідко. Він казав: "Ця людина не з мого неба", в тих випадках, коли інші казали: "З ним каші не звариш". Кожна талановита людина іноді висловлюється не так, як усі. Чим глибший геній, тим яскравіше проступають у нього дивацтва, що позначають різні ступені оригінальності. А в провінції оригінала вважають напівбезумцем. Тому вже після перших слів пана Лефевра я засумнівався в божевіллі свого товариша. Слухаючи розповідь старого, я в душі ставився до неї критично. Найсерйозніший випадок стався за кілька днів до весілля. У Луї був напад каталепсії — дуже характерний, протягом п'ятдесяти дев'яти годин він лишався нерухомий, втупивши погляд у одну точку, не їв і не пив; чисто нервовий стан, у який западають деякі люди, охоплені бурхливою пристрастю. Це явище рідкісне, але його ознаки добре відомі кожному лікарю. Більше дивувало те, що доти Луї ніколи не хворів на цю хворобу, хоча до неї схиляли і його звичка часто поринати в екстаз, і суть ідей, які він розвивав. Але зовнішня та внутрішня будова його організму були настільки досконалі, що змогли довго витримувати надмірну витрату душевних сил. Екзальтація, в яку, мабуть, привело його сподівання найвищого фізичного блаженства, ще підсилена в ньому цнотливістю тіла та могутністю душі, певне, й спричинила цю кризу, наслідки якої відомі не більше, аніж її причина. Втім, листи, що випадково збереглися, досить ясно передають, як він перейшов від чистого ідеалізму, в якому жив, до яскраво вираженої чуттєвості. Свого часу ми назвали дивовижним подібне явище людської природи, коли, як вважав Ламбер, дві наші основи несподівано розділяються, і внутрішнє "я" завдяки якимсь своїм невідомим властивостям і під дією ще нерозгаданої причини цілковито зникає. Хвороба Луї — прірва не менш глибока, ніж сон — мала безпосередній стосунок до системи доказів, яку він сам таки дав у своєму "Трактаті про волю". В ту мить, коли пан Лефевр заговорив зі мною про перший напад, який стався в Ламбера, я раптом пригадав

розмову, що відбулася в нас на цю тему після прочитання однієї медичної книжки.

— Глибока медитація, повний екстаз,— сказав тоді Луї на завершення,— це, можливо, каталепсія в зародку.

В той день, коли він так коротко сформулював цю думку, він намагався пов'язати духовні явища ланцюжком взаємозалежностей, крок за кроком простежуючи усі прояви розуму, починаючи від найпростіших, інстинктивних, чисто тваринних порухів, якими задовольняються чимало людей, а надто тих, хто витрачає усі свої сили на чисто механічну роботу; потім він переходив до виникнення думок, до їхніх сполучень, до порівняння, обмірковування, споглядання і нарешті до екстазу й каталепсії. Звичайно, вишикувавши в такий ряд різні ступені внутрішньої могутності людини, Ламбер з усією наївністю юного віку вирішив, що в нього виник план чудової книжки. Пригадую, що внаслідок однієї з випадковостей, які змушують повірити у фатальну невідворотність долі, ми натрапили на Великий мартиролог56, де подаються дивовижні факти про цілковите пригнічення тілесного життя, якого людина досягає завдяки неймовірному напруженню духовних сил. Міркуючи про наслідки фанатизму, Ламбер прийшов до думки, що згустки ідей, названі почуттями, можуть являти собою матеріальні потоки якого-небудь флюїда, що його люди виробляють більше або менше залежно від способу, яким їхні органи всмоктують живодайні субстанції з навколишнього середовища. Ми не на жарт захопилися каталепсією і з тим запалом, з яким діти віддаються своїм витівкам, намагалися терпіти біль, думаючи про щось інше. Ми виснажували себе, роблячи різні експерименти, уподібнюючись до причинних релігійних фанатиків минулого сторіччя, чий досвід коли-небудь згодиться для науки. Я ставав Ламберові на живіт і стояв на ньому по кілька хвилин, причому він не відчував найменшого болю; та, незважаючи на ці шалапутні витівки, ніхто з нас не зазнав нападу каталепсії. Цей відступ здався мені необхідним, щоб пояснити сумніви, які виникли у мене спершу і які пан Лефевр цілком розвіяв.

— Коли напад минув,— сказав мені він,— мій небіж поринув у стан глибокого жаху, в меланхолію, якої ніщо не могло розвіяти. Він вирішив, що вражений безсиллям. Я став стежити за ним з турботливістю матері й, на щастя, встиг зупинити його в ту саму мить, коли він хотів зробити собі операцію, якій Оріген57 начебто завдячував свій дар. Я негайно повіз його до Парижа, щоб доручити там турботам пана Ескіроля. Під час подорожі Луї майже весь час дрімав і не впізнавав мене. В Парижі лікарі оголосили його хворобу невиліковною й одностайно порадили залишити його в цілковитій самоті, помістити в прохолодній кімнаті, де завжди панувала б сутінь і намагатись не порушувати тиші, необхідної для його малоймовірного одужання. Панна де Вільнуа, чиє весілля вважали розладнаним і від якої я приховав стан Луї,— провадив старий, закліпавши очима,— приїхала до Парижа й довідалася про вирок лікарів. Вона негайно захотіла побачитися з Луї, який ледве її впізнав. Після цього вона вирішила, як то властиво шляхетним душам, присвятити себе турботам, необхідним для його одужання. "Я повинна була б зробити це для свого чоловіка,— сказала вона.— Невже для коханого треба робити менше?" Отож вона забрала Луї у Вільнуа, де вони й живуть ось уже два роки.

Замість їхати далі в Турень, я зійшов у Блуа, маючи намір побачитися з Луї. Добрий священик зажадав, щоб я зупинився в його домі, де він показав мені кімнату племінника, книжки та всі речі, що йому належали. Під час цього огляду з грудей у старого раз у раз вихоплювався журливий вигук, що свідчив і про ті надії, які пробудив у ньому рано сформований геній Ламбера і про гірку скорботу, спричинену непоправною втратою.

— Цей юнак знав усе, шановний добродію,— сказав він, кладучи на стіл том із творами Спінози58.— Як усе-таки такий бездоганно організований розум міг схибнутися?

— До цього, пане, якраз і могла призвести розумова напруга, в якій він жив,— відповів я.— Якщо справді він став жертвою тієї ще не вивченої у всіх своїх наслідках кризи, яку ми називаємо "божевіллям", я

схильний вважати причиною всього пристрасть. Наукові дослідження Луї, спосіб життя, яке він провадив, довели його сили та здібності до такої напруги, що його дух уже не міг витримати найменшого додаткового збудження; отож кохання мало або зламати його, або піднести до незвичайних проявів духу, які, можливо, ми дарма принижуємо, іменуючи їх "божевіллям" без належного розуміння їхньої суті. А могло бути й так, що у втіхах шлюбу він побачив перешкоду на шляху вдосконалення своїх внутрішніх почуттів і свого польоту через світи духовності.

— Ваші міркування, добродію, мабуть, вельми логічні — відповів старий, уважно вислухавши мене.— Та навіть якби я їх зрозумів, чи це сумне знання допомогло б мені змиритися з утратою племінника?

Дядько Ламбера належав до людей, які живуть лише серцем.

Наступного дня я пішов у Вільнуа. Старий провів мене до околиці Блуа. Коли ми звернули на дорогу, що вела до маєтку, він зупинився й сказав мені:

— Ви ж розумієте, я туди не ходжу. Але не забудьте того, що я сказав. При панні де Вільнуа не показуйте виду, що Луї здається вам божевільним.

Він нерухомо стояв там, де я з ним розлучився, і дивився мені вслід, аж поки втратив мене з очей. Я йшов до замку Вільнуа, пойнятий глибоким хвилюванням. Я поринав у дедалі глибшу задуму з кожним кроком, який ступав по дорозі, де Луї проходив безліч разів, коли його серце було сповнене надії, а душа збуджена любовним томлінням. Кущі, дерева, примхливі закрути дороги з неглибокими рівчаками обабіч — усе набувало для мене незвичайного інтересу. Я намагався перейнятися тут враженнями і відгадати думки мого бідолашного товариша. Безперечно, що вечірні розмови біля пролому в мурі, куди приходила до нього на побачення кохана, прилучили панну де Вільнуа до таємниць цієї душі,

такої шляхетної і багатої, як кілька років тому прилучився до них і я. Та поряд з майже релігійним почуттям, яке мене сюди привело, мою увагу привертав і пробуджував у мені гостру цікавість один факт — непохитна віра панни де Вільнуа, про яку казав мені старий. Чи з часом вона заразилася божевіллям коханого, чи так глибоко проникла йому в душу, що могла зрозуміти всі його думки, навіть найтуманніші? Я губився перед цією дивовижною загадкою почуття, що виявилося сильнішим за найнатхненніше кохання, за найшляхетнішу самопожертву. Померти за іншого — жертва майже буденна. Жити, залишаючись вірною єдиному коханню,— це героїзм, який приніс безсмертя панні Дюпюї59. Якщо навіть великий Наполеон і лорд Байрон у своєму коханні мали наступників, то тим більшого захвату гідна вдова Болінгброка. Але панна Дюпюї могла жити спогадами про кілька років щастя, тоді як панна де Вільнуа спізнала тільки перші хвилювання пристрасті, і тому саме вона була для мене взірцем відданості у найглибшому значенні цього слова. Сама майже збожеволівши, вона досягла небаченої духовної висоти; але, розуміючи й пояснюючи безумство коханого, вона додавала до скарбів свого шляхетного серця гідний для вивчення ідеал пристрасті. Коли я побачив високі вежі замку, на які стільки дивився, тремтячи від хвилювання, сердешний Ламбер, моє серце закалатало. Я, так би мовити, яскраво уявив себе на його місці, згадавши про нашу юність, Нарешті я перейшов через широке пустельне подвір'я і проник у передпокій замку, нікого не зустрівши. На шум моїх кроків з'явилася літня жінка, якій я і передав листа від пана Лефевра до панни де Вільнуа. Незабаром та сама жінка повернулася і привела мене в залу з низькою стелею, з опущеними шторами, вистелену плитами з білого та чорного мармуру. В глибині тієї зали я невиразно побачив Луї Ламбера.

— Сідайте, пане,— сказав мені ніжний голос, що проникав у саме серце.

Я й не помітив, коли панна де Вільнуа опинилася поруч мене і безшумно підсунула мені стілець, на який я сів не зразу. Було так поночі, що в першу мить панна де Вільнуа і Луї видалися мені двома чорними силуетами, які вирізнялися на тлі сірої сутіні. Я сів, весь під

владою почуття, яке мимоволі опановує нас під темними склепіннями церкви. Мої очі, ще засліплені блиском сонця, лише поступово звикали до цієї штучної ночі.

— Цей добродій — твій товариш по коледжу,— сказала панна де Вільнуа, звертаючись до Луї.

Він нічого не відповів. Я зміг нарешті його роздивитися, і то було одне з тих видовищ, які навіки закарбовуються в пам'яті. Він стояв, спершись обома ліктями на виступ, утворений дерев'яними панелями і, здавалося, гнувся додолу під вагою схиленої голови. Волосся, довге, як у жінки, спадало на плечі й обрамляло обличчя, надаючи йому схожості з бюстами великих людей доби Людовіка XIV. Обличчя було дуже бліде. За своєю давньою звичкою він машинально й безупинно тер ногу об ногу, і постійне шарудіння від тертя кістки об кістку справляло гнітюче враження. Біля нього лежав на дошці матрац, набитий мохом.

— Іноді він лягає, хоч і дуже рідко,— сказала мені панна де Вільнуа. — Але щоразу спить по кілька діб поспіль.

У тій позі, в якій я його побачив, Луї стояв і днями, й ночами, стояв, утупивши погляд у одну точку, ніколи не опускаючи й не піднімаючи повік, як ми звичайно робимо. Спитавши в панни де Вільнуа, чи не зашкодить Ламберові, якщо впустити до кімнати трохи більше світла, я з її згоди трохи відхилив штору й зміг роздивитися обличчя свого друга. Гай-гай! Це обличчя уже вкрилося зморшками, побіліло, його очі ніби віддзеркалювали світло, ставши скляними, як у сліпого. Усі його риси, здавалося, судомно витяглися вгору. Я кілька разів спробував заговорити з ним, але він мене не почув. Це був осколок людини, викопаний з могили, перемога життя над смертю або смерті над життям. Я пробув у тій залі близько години, поринувши в непоясненну задуму, під владою тисячі скорботних думок. Панна де Вільнуа з усіма подробицями розповіла мені про це життя — життя дитини в колисці. Несподівано Луї перестав терти ногу об ногу і протяжним голосом сказав:

— Янголи — білі.

Я не можу передати, яке враження справили на мене ці слова, звук дорогого голосу, що його я так болісно прагнув почути, уже втративши на це всяку надію. Мимоволі мої очі наповнилися слізьми. Несподіване передчуття промайнуло в моїй душі й змусило мене засумніватися, що Луї втратив розум. А проте я був цілком певний, що він не бачить мене й не чує. Але гармонія його голосу, що, здавалося, виражала небесне блаженство, надала його словам неподоланної сили. Ця фраза відбилася в наших душах, як чудесний церковний передзвін серед глибокої ночі, в ній ми відчули неповне одкровення якогось невідомого нам світу, і я більше не дивувався, що панна де Вільнуа вважала Луї цілком при здоровій тямі. Можливо, життя душі поглинуло в ньому життя тіла. Можливо, подруга Луї, як і я в ті хвилини, була опанована невиразним відчуттям іншої природи, мелодійної і квітучої, яку ми називаємо небом у найширшому розумінні. Ця жінка, цей янгол, завжди перебувала тут, сидячи за кроснами, і щоразу, витягуючи голку, вона дивилася на Ламбера із сумним і ніжним почуттям у погляді. Неспроможний далі витримати це жахливе видовище, бо мені не вдалося, як панні де Вільнуа, проникнути у всі його таємниці, я вийшов, і ми погуляли кілька хвилин, розмовляючи про неї і про Ламбера.

— Звичайно, Луї може здатися божевільним,— сказала мені вона.— Але він не божевільний, якщо так називають тих, у кого з невідомої причини занедужує мозок і вони перестають усвідомлювати свої вчинки. Поведінка мого чоловіка цілком осмислена. Якщо він не впізнав вас фізично, не думайте, що він вас не бачив. Він зумів визволитися від свого тіла і бачить нас у іншій формі, не знаю, в якій. Коли він починає говорити, то висловлює дивовижні думки. Але часто він тільки закінчує словами думку, що вже розвинулася в його душі, або, навпаки, починає якусь фразу, та закінчує її подумки. Іншим людям він видається безумним; я живу в атмосфері його мислення, і всі його ідеї мені зрозумілі. Я йду дорогою, яку прокладає його дух, і, хоч не знаю всіх її поворотів, сподіваюся, що дійду до мети разом з ним. З ким не траплялося — і не раз,— що почавши думати про дрібничку, він

приходив до дуже важливої думки через низку ідей або спогадів? Часто, заговоривши про щось малозначуще, мислитель використовує це як відправну точку перебіжної думки, потім забуває або замовчує довгий ланцюг абстрактних зв'язків, що приводять його до певного висновку, і знову заговорює тільки тоді, коли йому лишається подати останню ланку цього ланцюга роздумів. Люди пересічні, для яких незвичне таке швидке нанизування думок та образів, не здогадуючись про напружену внутрішню діяльність душі, починають сміятися з мрійника й оголошують його безумцем, якщо в нього часто трапляються подібні провали пам'яті. А Луї завжди такий: він із швидкістю ластівки невтомно літає в просторах думки, і я вмію стежити за всіма звивинами його лету. Ось історія його божевілля. Можливо, коли-небудь Луї повернеться до життя, в якому ми нидіємо; але якщо він почав дихати повітрям небес раніше, ніж це судилося нам, то чому ми маємо прагнути, щоб він знову опинився серед нас? Для мене велика радість чути, як б'ється його серце, і все моє щастя в тому, щоб бути біля нього. Хіба він не належить мені цілком? За останні три роки двічі він був моїм протягом кількох днів: у Швейцарії, куди я його возила, і в глибині Бретані, на острові, де він приймав морські ванни. Двічі я була дуже щаслива! Я вмію жити спогадами.

— Але чи записуєте ви слова, які в нього вихоплюються? — запитав я.

— Навіщо? — відповіла вона.

Я змовчав, людська наука здалася мені нікчемною порівняно з цією жінкою.

— Коли він тільки почав говорити,— сказала вона,— я, здається, записала кілька його фраз, але потім перестала це робити; тоді я нічого не розуміла.

Я поглядом попросив показати мені її записи; вона мене зрозуміла, і ось що мені вдалося врятувати від забуття.

I

Усе на землі походить від ефірної субстанції, спільної основи для явищ, відомих під неточними термінами: електрика, теплота, світло, гальванічний і магнетичний струм тощо. Усі види перетворень цієї субстанції і складають те, що в просторіччі називають матерією.

II

Мозок — посудина, в яку живе створіння поміщає все, що всмоктує із названої вище субстанції за допомогою цього досконалого органу та зовнішніх чуттів. У мозку субстанція перетворюється на волю.

Воля — це флюїд, притаманний кожному створінню, здатному рухатися. Звідси незліченні форми, яких прибирає живе створіння внаслідок різноманітних сполучень із субстанцією. Його інстинкти породжені необхідністю, яку обумовлює середовище, де воно розвивається. Звідси розмаїття живого світу.

III

В людини воля стає характерною для неї силою, що переважає за напругою волю всіх інших різновидів живого.

IV

Воля залежить від субстанції, постійно живлячись нею, знаходячи її у всіх своїх перетвореннях, проникаючи в неї думкою, яка є особливим утворенням людської волі в поєднанні з різними видами субстанції.

V

Незліченні форми, яких набуває думка, залежать від більшої або меншої досконалості системи людських органів.

VI

Воля проявляється через органи, які в буденній мові називають п'ятьма чуттями, хоча насправді вони зводяться до одного: здатності бачити. Дотик, смак, слух і нюх — це той таки зір, але пристосований до перетворень субстанції, яку людина може сприймати в двох станах: перетвореному і неперетвореному.

VII

Всі речі, що завдяки формі потрапляють у сферу єдиного чуття — здатності бачити — зводяться до кількох елементарних тіл, начала яких у повітрі, світлі або у повітрі і світлі водночас. Звук — це видозміна повітря. Усі кольори — видозміни світла. Всякий запах — це комбінація світла й повітря. Таким чином, чотири аспекти матерії в її відношенні до людини — звук, колір, запах і форма — мають спільне походження; бо недалеко той день, коли всі визнають спорідненість двох начал — світла й повітря. Думка, породжена світлом, виражається в словах, породжених звуком. Отож усі різновиди звуку пов'язані із субстанцією, перетворення якої відрізняються лише кількістю, тобто певним дозуванням, пропорції якого виробляють індивіди або речі, приналежні до того, що ми називаємо царствами природи.

VIII

Поглинаючи субстанцію в достатній кількості, людина перетворюється на інструмент могутньої сили, який вступає у взаємодію з основою субстанції і впливає на природу, організовану за принципом великого потоку, що поглинає усі дрібні струмочки. Цю силу, цілком

незалежну від думки, приводить в рух акт хотіння, і вона, завдяки своїй концентрації, набуває деякі властивості субстанції, такі як швидкість світла, усепроникність електрики, здатність насичувати тіла, до чого слід додати здатність усвідомлювати свої можливості. Але в людини є первісна і визначальна сутність, яка не піддається жодному аналізу. Якщо людину розчленувати на складові частини, то, можливо, вдасться виділити елементи думки і волі; та завжди там виявиться таке собі непояснене "х", через яке колись спіткнувся і я. Це "х" — слово, воно спалює і пожирає тих, хто не підготовлений сприйняти його. Слово породжує субстанцію — і безперервно.

IX

Гнів, як і всі вияви наших пристрастей,— це потік людської сили, що діє, як електричний струм. Коли він проривається, виникає струс, що впливає на всіх присутніх осіб, навіть якщо вони не є ні його об'єктом, ні причиною. Хіба не зустрічаються люди, які актом своєї волі очищають почуття мас?

X

Фанатизм і всі інші почуття — це живі сили. Такі сили в деяких людей стають потоками волі, які об'єднують і підхоплюють усе.

XI

Якщо простір існує, то деякі здібності дають можливість долати його з такою швидкістю, що це рівнозначно знищенню простору. Від твого ліжка до межі світу лише два кроки: воля — віра!

XII

Факти — ніщо, вони не існують, після нас залишаються тільки ідеї.

XIII

Світ ідей ділиться на три сфери: інстинкту, абстракцій та ясновидіння.

XIV

Найбільша частина доступного для спостереження людства — частина найслабкіша — живе у сфері інстинкту. Люди інстинкту народжуються, трудяться й помирають, так і не піднявшись до другого ступеня людського інтелекту — абстракції.

XV

Сферою абстракції починається суспільство. Якщо порівняно з інстинктом абстракція — майже божественна сила, то порівняно з даром ясновидіння вона — нікчемна слабкість; тільки за допомогою ясновидіння можна пояснити Бога. Абстракція охоплює собою всю природу в зародку, хоч і менш явно, аніж зерно, яке містить у собі всі властивості рослини та її плодів. З абстракції народжуються закони, мистецтва, ділові інтереси, соціальні ідеї. Вона і слава, і лихо світу. Слава тому, що суспільство виникло завдяки їй, лихо — бо вона звільняє людину від необхідності підноситись у сферу ясновидіння, через яку проходить одна з доріг до нескінченності. Людина судить про все на підставі своїх абстракцій — добра, зла, доброчесності, злочину. Вона все зважує на терезах формул своїх законів, її правосуддя — сліпе. Правосуддя Бога зряче — і в цьому суть. Між царством інстинкту і царством абстракції неминуче існують проміжні створіння, в яких інстинкт і абстракція змішані в найрізноманітніших пропорціях. У одних більше інстинктивного, ніж абстрактного, у інших — навпаки. Є також істоти, в яких обидві ці дії нейтралізуються, бо проявляються з однаковою силою.

XVI

Ясновидіння полягає в здатності однаково добре бачити не тільки предмети матеріального світу, а й світу духовного у всіх його розмаїтих проявах та наслідках. Найпрекрасніші генії людства — це ті, хто покинув темні лабіринти сфери абстракції й піднявся до світла ясновидіння. (Ясновидіння — це здатність "бачити наскрізь", оцінити й збагнути будь-яку річ). Ісус був ясновидцем, він у кожному явищі бачив його коріння й плоди, бачив минуле, яке його породило, його існування в теперішньому, його розвиток у майбутньому. Ісусів погляд проникав і у свідомість інших людей. Досконалість внутрішнього бачення породжує дар ясновидіння. Ясновидіння породжує інтуїцію. Інтуїція — одне з чуттів внутрішнього "я", отже, ясновидіння — його властивість. Інтуїція діє за допомогою невловного відчуття, не усвідомлюваного тим, хто йому скоряється: Наполеон підсвідомо відступав від того місця, куди мало влучити гарматне ядро.

XVII

Між сферами ясновидіння і абстракції, як і між сферами абстракції та інстинкту, перебувають істоти, в яких різноманітні властивості двох царств зливаються, породжуючи змішані створіння — геніальних людей.

XVIII

Ясновидець — це, звичайно, найдосконаліший вияв людини, сполучна ланка, що поєднує світ видимий із світами вищими; він діє, бачить і відчуває своїм внутрішнім "я". Абстрактивіст міркує. Інстинктивіст діє.

XIX

Звідси три щаблі для людини: інстинктивіст перебуває нижче середнього рівня; абстрактивіст — нарівні; ясновидець — вище. Ясновидіння виводить людину на її істинну дорогу, воно відкриває перед нею нескінченність, завдяки йому вона передбачає свою долю.

XX

Існують три світи: природний, духовний і божественний. Людство проходить через природний світ, який змінюється і в своїй основі, і в проявах. Духовний світ незмінний у своїй основі, але рухливий у проявах. Світ божественний не змінюється ні в основі, ні в проявах. Отже, існують три культи: матеріальний, духовний, божественний, яким відповідають три форми, що виражаються дією, словом, молитвою, тобто існують факт, розуміння, любов. Інстинктивіст шукає фактів, абстрактивіст має справу з ідеями, ясновидець бачить кінцеву мету — він прагне до Бога, тому що він передчуває Його або споглядає.

XXI

Отож коли-небудь зворотний зміст вислову "Et Verbum caro factum est"*, можливо, виразить суть нового Євангелія, яке проголосить: "І плоть стане словом, і вона стане СЛОВОМ БОГА".

* І слово стане плоттю (латин.).

XXII

Воскресіння здійснюється вітром з небес, який розвихрює світи. Ангел, несений вітром, не каже: "Мертві, встаньте!" Він каже: "Хай встануть живі!"

Такими були думки, яким я не без зусиль зумів надати форми, приступної нашому розумінню. Були в нього й інші, які Поліна дуже точно запам'ятала, не знаю, з якої причини, і я їх записав з її слів. Та вони доводять до розпачу, коли, знаючи який геній їх висловив, намагаєшся їх збагнути. Я наведу кілька з них, щоб завершити малюнок цього образу. Можливо, їх варто навести й тому, що в цих висловлюваннях Ламберова теорія охоплює світи повніше, ніж у попередніх, які переважно мають стосунок до живої матерії. Але між

обома фрагментами існує взаємозв'язок, очевидний для тих небагатьох, кому до вподоби поринати в безодні таких ідей.

I

Усе на землі існує тільки в русі й у числі.

II

Рух — це якоюсь мірою число в дії.

III

Рух походить від сили, породженої словом і опором, який інакше називають матерією. Без опору рух не мав би наслідків, його дія була б нескінченною. Ньютонове всесвітнє тяжіння не закон, а тільки наслідок закону універсального руху.

IV

Між рухом та опором виникає певна рівновага, яка і є життям. Як тільки одна з цих двох сил перемагає, життя припиняється.

V

Ніде рух не буває безплідним, повсюди він породжує число. Але він може бути нейтралізований опором великої сили, як наприклад, у мінералі.

VI

Породжуючи всіляке розмаїття, число створює водночас і гармонію, яка у своєму найвищому значенні являє собою зв'язок між єдністю і частинами.

VII

Без руху все було б однією й тією самою єдністю. Результати руху, однакові у своїй суті, відрізняються лише числом, яке породжує їхні властивості.

VIII

Людина залежить від властивостей, янгол — від суті.

IX

Прилучаючи своє тіло до елементарної дії, людина може прилучитися своїм внутрішнім "я" до світла.

X

Число — розумний свідок, властивий тільки людині, і саме завдяки йому вона приходить до розуміння слова.

XI

Є число, якого нечистий не може переступити. Це число, що ним закінчується творіння.

XII

Єдність була відправною точкою для всього створеного; в результаті виникли складні сполучення, але їхній кінець має бути схожий на

початок. Звідси духовна формула: складна єдність, змінна єдність, єдність усталена.

XIII

Всесвіт — це розмаїття в єдності. Рух — засіб. Число — результат. Кінець — це повернення всього сущого до єдності, яка і є Бог.

XIV

Три і сім — найвагоміші числа в духовному світі.

XV

Три — це формула створених світів. Воно — духовний знак творіння і матеріальний знак кола. Справді, Бог творив лише за допомогою сферичних ліній. Пряма лінія — знак нескінченності. Отож людина, яка прозирає нескінченність, використовує пряму у своїх твореннях. Два — число розмноження. Три — число, яке виражає існування, куди входить розмноження і його плоди. Додайте четвірку, і ви одержите сім — тобто формулу небес. Бог вищий від усього цього, він — єдність.

Після того як я ще раз побачився з Ламбером, я розлучився з його дружиною і знову опинився під впливом ідей, таких суперечних суспільному життю, що хоч я їй і пообіцяв навідатись у Вільнуа знову, я так туди й не поїхав. Від зустрічі з Луї в мене залишилося гнітюче і якесь зловісне враження. Я боявся знову опинитися в тій п'янкій атмосфері, де екстаз здавався таким заразливим. Кожен на моєму місці відчув би бажання кинутися в нескінченність; так ото солдати, стоячи табором біля Булоні, усі накладали на себе руки, опинившись у будці вартового, де один з них заподіяв собі смерть. Відомо, що Наполеонові довелося спалити ту будку, заражену уявленнями, які дійшли до стану смертоносних міазмів. Можливо, в кімнаті Луї відбувалося те саме, що й у тій будці? Ці два факти можуть служити зайвим доказом правильності

його вчення про передачу вольових спонук. Я пережив незвичайне хвилювання, яке годі порівняти навіть із тривожними мареннями, що виникають під впливом чаю, кави, опію, сну, лихоманки, таємничих збудників, які часто роздмухують у нашому мозку справжнє полум'я тривог і маячні. Можливо, я міг би створити завершену книгу з тих уривків думок, зрозумілих лише для деяких умів, що звикли нахилятися над краєм безодні у надії побачити її дно. Розповівши з усіма подробицями про духовні видіння цієї людини, чия незмірна сила, а може, слабкість надавали їй рис створіння ніби незавершеного, я, мабуть, створив би життєпис цього грандіозного розуму, який, безперечно, почав розпадатися, як розпадається занадто величезна імперія. Але я волів просто описати свої враження, ніж створювати художній твір у вузькому розумінні цього слова.

Ламберові було двадцять вісім років, коли 25 вересня 1824 року він помер на руках у своєї подруги. Вона поховала його на одному з островів у парку Вільнуа. На його могилі стоїть простий кам'яний хрест без імені, без дати. Квітка, що виросла на краю безодні, в безодню й упала, і ніхто не бачив її кольору, не вдихав її аромату. Подібно до багатьох людей, яких ніхто не розуміє, Луї часто прагнув гордо провалитись у небуття, забравши таємницю своїх роздумів із собою. І все ж таки панна де Вільнуа мала право написати на тому хресті ім'я Ламбера, приєднавши до нього своє. Хіба по смерті чоловіка цей новий союз не залишився її єдиною надією? Але гординя скорботи чужа вірним душам. Маєток Вільнуа стоїть занедбаний. Ламберова дружина не живе там більше — безперечно, тому, що здалеку вона виразніше бачить себе в ньому такою, якою була в той час. Усі чули, як вона недавно сказала:

— Мені належить його серце, а Богові — його геній.

Замок Саше. Червень-липень 1832 р.

==========

Примітки

склав Дмитро Наливайко

Над романом "Луї Ламбер" Бальзак працював довго і напружено, можливо, більше, ніж над будь-яким іншим твором. Він писав у листі до сестри Лори Сюрвіль у липні 1832 р.: "Луї Ламбер" дався мені ціною великої праці! Та ще й скільки різних книг довелося прочитати, щоб написати цю річ!" Але в той час, 1832 р., твір ще не був завершений. Того року в збірці "Нові філософські повісті" був опублікований перший його варіант під назвою "Біографічна замітка про Луї Ламбера", який вийшов також окремим виданням. Письменник продовжував роботу над романом і в 1833 р. видав розширений його варіант під назвою "Інтелектуальна історія Луї Ламбера", Де з'явився новий розділ "Думки Луї Ламбера". Робота над романом остаточно була завершена лише в 1835 р., коли був написаний ще один розділ, "Листи Луї Ламбера із Парижа", який спершу було видрукувано й журналі "Ревю де Парі", в серпневому номері того ж року. В остаточній редакції роман був включений Бальзаком у триптих "Містична книга", де він став середньою ланкою, між оповіданням "Вигнанці" (1831) і романом "Серафіта" (1833-1835). 1836 р. роман з'явився у збірці "Філософські етюди", а в 1846 р. Бальзак включив його в перше видання "Людської комедії", в другий том "Філософських етюдів".

У читачів роман "Луї Ламбер" успіху не мав, чим Бальзак був засмучений і навіть ображений: адже в цей твір він скільки вклав самого себе! В романі знаходимо його спогади про дитячі та юнацькі роки, про навчання у Вандомському колежі. Але справа не тільки в цих спогадах, "Луї Ламбер" — це й вираження його внутрішньої, духовної біографії, відбиток його духовного єства. Невипадково А. Моруа радив: "Щоб зрозуміти, як формувався світогляд письменника, треба уважно прочитати "Луї Ламбера". Крім того, Бальзак признався у листі до сестри: "це твір, у якому я хотів помірятися силами з Гете і Байроном, з "Фаустом" і "Манфредом", тобто з вершинами світової філософської поезії".

Але знайшлися й такі читачі, на яких "Луї Ламбер" справив величезне враження. Прочитавши роман, Е. Делакруа прислав авторові листа, сповненого вдячності, в якому він, зокрема, писав: "Я знав Ламберів або людей, схожих на нього; я сам був таким же, без його глибини". Згодом Флобер писав у листі до Л. Коле, що роман "як громом вразив мене. Це історія людини, яка втрачає розум від роздумів про абстрактне. Ніби тисячі колючок вп'ялися в мене відразу. Я зустрів там наші фрази того часу, майже буквально, наші розмови". Обидва ці відгуки характеризують роман в специфічному розрізі, як духовну історію цілого покоління.

У романі "Луї Ламбер" Бальзак зобразив геніального мислителя, який прагне охопити думкою як природу, так і дух, осягнути буття в єдності матеріального й духовного начал. При цьому не забуваймо, що Луї Ламбер — це й "духовний повірений" автора, отже, твір глибше, ніж будь-який інший, вводить у духовний світ Бальзака, зокрема в його філософсько-наукові роздуми й пошуки. Почавши з "чистого спіритуалізму", Ламбер переживає період філософських вагань і приходить до заперечення протилежності між духом і матерією в ідеї "ефірної субстанції", що поєднує матеріальне й духовне начала: "На землі все похідне від ефірної субстанції, спільної основи багатьох явищ, відомих під неточними назвами електрики, тепла, світла, гальванічного або магнетичного струму тощо. Всі види перетворень цієї субстанції і складають те, що звично називають матерією". Неважко помітити, що "ефірна субстанція" Ламбера дуже близька до сучасного філософсько-наукового розуміння матерії.

Бальзак передовірив героєві роману й інші свої улюблені філософсько-наукові ідеї. Це, зокрема, ідея духовної енергії людини та її величезних можливостей, про яку вже йшлося вище. В цьому плані Ламбера цікавить проблема, актуальна і в наш час: "Прості й логічні висновки із своїх принципів навели Ламбера на думку, що внутрішнє "я" людини може концентрувати волю, а потім рвучко випліскувати її назовні й навіть передавати її матеріальним предметам". Та особливо

цікавить героя мисль, яка, власне, і є основним предметом його роздумів і досліджень.

Луї Ламбер — завершене втілення бальзаківської "внутрішньої людини", наділеної незвичайною духовною енергією. Але надміру інтенсивне внутрішнє духовне життя вбиває в ньому "зовнішню людину", робить його малопридатним для життя в "пустелі егоїзму", якою є суспільство. Звідси ті труднощі, що виникають на шляху в Ламбера, драматизм його долі. Він міг би стати великою людиною і за допомогою мислі повелівати світом (на що сподівався і сам Бальзак), але в реальному житті, де всесильна меркантильна практика, йому відведена роль жертви. Перенапруга духовного життя героя, а також невідповідність навколишньому середовищу призводять до душевної хвороби, і він помирає ще зовсім молодим.

Як і більшість головних героїв "Філософських етюдів", Луї Ламбер слабо включений в систему персонажів "Людської комедії" як цілісності. Але Бальзак зробив певні кроки в цьому напрямі, найбільш істотний — в романі "Втрачені ілюзії", де Ламбер названий духовним ватажком гуртка Даніеля д'Артеза на вулиці Чотирьох вітрів. Тут Б'янщон розповідає, що цей "містичний геній" повернувся у провінцію, де "впав у стан каталепсії, який не полишає жодної надії".

1. Присвячую тій, яку і нині і завжди кохаю.— Присвята адресована мадам де Берні (1777-1836), першому коханню Бальзака.

2. Ораторіанець — член церковно-чернечого ордену ораторіанців, заснованого в XVI ст.; назва походить від ораторій — молільних домів. Цей орден надавав великого значення освіті й заснував багато навчальних закладів.

3. Вандомський колеж — у цьому колежі навчався сам Бальзак із 1807 по 1813 рік. Розповідаючи про перебування Луї Ламбера в Вандомському колежі, письменник спирається на свої спогади.

4. Пані де Сталь, Анна Луїза Жермена (1766-1817) — видатна французька письменниця, належить до зачинателів романтизму у Франції. Відзначалася громадянською активністю, вела боротьбу проти диктаторського режиму Наполеона і майже десять років провела у вигнанні.

5. Як священик, котрий присягнув революції...— Під час Великої французької революції 1789-1794 рр. від священиків вимагали присяги Республіці й революції; тих, хто відмовлявся це зробити, позбавляли святенницького сану.

6. Битва під Аустерліцем — у цій битві, що відбулася 2 грудня 1805 р., Наполеон здобув блискучу перемогу над австрійською і російською арміями.

7. "Небо і пекло" — твір шведського теософа-містика Е. Сведенборга.

8. Сен-Мартен Клод Луї (1743-1803)— французький філософ-містик, мав вплив на Бальзака, який, зокрема, проявився в романах "Луї Ламбер" і "Серафіта".

9. Жене Жан Батист (1755-1840) — французький поет, якому притаманні містичні настрої і мотиви.

10. ...цілком поглинуті подіями 1814-1815 років.— Вступ у Францію військ коаліції і перше зречення Наполеона, Сто днів і битва під Ватерлоо, друге зречення Наполеона і вислання його на острів Святої Єлени.

11. ...такий собі метр Жак...— У комедії Мольєра "Скупий" слуга головного героя Гарпагона, майстер на всі руки.

12. Жерар Франсуа — французький живописець неокласичного напрямку. Малював картини на міфологічні сюжети.

13. Фіхте Іоганн Готліб (1762-1814) — видатний німецький філософ, представник німецького класичного ідеалізму.

14. Баланш П'єр Сімон (1776-1847) — французький філософ, історик і письменник, представник міфологічної школи в романтичній історіографії.

15. Піко делла Мірандола Джованні (1463-1494) — італійський гуманіст доби Відродження, філософ і письменник.

16. Паскаль Блез (1623-1662) — видатний французький вчений, філософ і письменник.

17. Епопея про інків — автобіографічний епізод, про який згадує у своїх спогадах і сестра Бальзака Лора де Сюрвіль. Інки — народ у давнім Перу, який створив державу й своєрідну культуру доколумбівської Америки, зруйновану іспанськими конкістадорами.

18. Корінна — тут мається на увазі пані де Сталь за іменем героїні її роману "Корінна".

19. "Прокажений з долини Аости" — роман французького письменника-романтика Ксав'є де Местра (1763-1852), вийшов у 1811р.

20. Спіритуаліст — той, що дотримується спіритуалізму (від латин, spiritualis — духовний), філософської доктрини, яка визнає духовну сутність світу й заперечує первинність матерії.

21. Беме Якоб (1575-1624) — німецький філософ-пантеїст, його натурфілософія і містика пройняті стихійно-діалектичними ідеями. Мав значний вплив на німецький романтизм.

22. Кай Гракх (153 — 121 до н. е.) — давньоримський політичний діяч, трибун, який захищав інтереси народу в боротьбі з аристократією.

23. Кюв'є Жорж (1769-1832) — французький вчений-зоолог, один з реформаторів порівняльної анатомії, палеонтології і систематики тварин. Установив принцип "кореляції органів", на основі якого здійснював реконструкцію будови вимерлих тварин. .

24. Месмер Франц Антон (1733-1815) — австрійський лікар, творець теорії "тваринного магнетизму", до якої Бальзак виявляв великий інтерес.

25. Лафатер Йоганн Каспар (1741-1801) — швейцарський письменник і проповідник, його творчість має релігійне спрямування.

26. Галль Франц Йосиф (1758-1828) — австрійський лікар, творець френології, запропонував теорію локалізації психічних функцій в корі великих півкуль головного мозку.

27. Біша Марі Франсуа Ксав'є (1771-1802) — французький анатом, фізіолог і лікар.

28. Скалігер Юлій Цезар (Бордоні Джуліо) (1484-1558) — італійський філолог і поет, автор "Поетики в семи книгах", яка мала значний вплив на формування класицизму. Писав латинською мовою, тривалий час жив у Франції.

29. Еразм Роттердамський (1469-1536) — видатний нідерландський гуманіст, вчений-філолог і письменник. Писав латинською мовою, відіграв велику роль у розвитку "північного Відродження".

30. Браге Тіхо (1546-1601) — датський астроном, реформатор практичної астрономії. На основі спостережень Браге його помічник Кеплер створив теорію руху планет.

31. Генріх III — французький король (1574-1589) у часи релігійних (гугенотських) війн.

32. Медічі Марія — французька королева з флорентійського роду Медічі, дружина короля Генріха IV.

33. Канцлер Бекон — видатний англійський філософ Френсіс Бекон (1561-1626), зачинатель англійського матеріалізму. Був лордом-канцлером за правління Джеймса I.

34. Марій Гай (бл. 157-86 до н. е.) — римський полководець, суперник Сулли в боротьбі за диктаторську владу в Римі, зазнав у війні з ним поразки й помер у вигнанні.

35. Кімври — германські племена, які наприкінці II ст. до н. е. разом з тевтонами вторглися в Римську державу й були розгромлені Марієм у битві під Верцеллами (101 р. до н. е.).

36. Кардано Джеральдо (1501-1576) — італійський філософ, математик і лікар, схильний до містицизму; передрік день своєї смерті і фактично заморив себе голодом, щоб передбачення здійснилося.

37. Аполлоній Тіанський (I ст. до н. е.) — грецький філософ-містик, мав репутацію провидця.

38. Плотін (205-270) — грецький філософ-ідеаліст, зачинатель неоплатонізму.

39. Порфирій (бл. 233 — бл. 304) — грецький філософ, учень Плотіна і його послідовник, коментатор Платона й Арістотеля.

40. ...він подав би діалог між Суллою і Евкратом так само сильно, як і Монтеск'є.— В діалозі "Сулла і Евкрат", де видатний французький просвітник Шарль Монтеск'є (1689-1755) викриває деспотизм.

41. Лукулл (106-56 до н. е.) — римський державний діяч, який вславився своїми бенкетами та розкішшю.

42. Бернар Самюель (1651-1739) — французький фінансист за часів правління Людовіка XIV.

43. Божон Нікола (1718-1789) — французький банкір, який прагнув здобути репутацію мецената й благодійника.

44. ...доведена до нескінченності територіальна подрібненість.— Кодекс Наполеона відмінив систему майорату, тобто успадкування маєтності старшим сином, і це призводило до подрібнення дворянських земельних володінь. Бальзак обстоював систему майорату.

45. Шіваїзм, вішнуїзм і брахманізм — релігійні культи індуїстських богів Шіви, Вішну й Брахми, верховної тріади індуїстського пантеону.

46. Магізм — релігія, що виникла у Мідії в VI ст. до н. е. серед племені манів, які одні лише мали право бути її жерцями. Цій релігії був притаманний дуалізм, тобто визнання двох першоначал — доброго і злого.

47. Маздеїзм — релігія давніх персів, заснована на дуалістичному культі доброго бога Агура-Мазди (Ормузда) і злого бога Арімана.

48. Кабіризм — культ кабірів, богів родючості, поширений у давні часи в Малій Азії, звідки проник і до Греції.

49. Мітру (Мітра) — в давньоіранській і давньоіндійській міфології божество сонця.

50. Конфуцій (Кун-цзи, 551-479 до н. е.) — давньокитайський мислитель, засновник етико-політичного вчення конфуціанства, яке стало в Китаї одним з поширених віровчень. Грунтується на культі предків і принципі безумовної покори підлеглих правителям.

51. Зороастр (Заратуштра) — пророк і реформатор давньоіранської релігії, названої зороастризмом. Жив десь між X і VI ст. до н. е.

52. Теократія — влада релігії або церкви.

53. Левіти — служителі релігійного культу у давніх євреїв.

54. Палімпсести — рукописи, писані на пергаменті по змитому або зіскобленому тексту.

55. ...прагну пальмового вінка слави...— Луї Ламбер тут говорить про бажання стати академіком. Парадні мундири академіків прикрашало зображення пальмового листя.

56. Великий мартиролог — список мучеників католицької церкви, складений за розпорядженням папи Григорія XIII і опублікований у 1536 р.

57. Оріген — богослов кінця II й початку III ст. н. е., який, за легендою, сам себе осліпив, щоб, не бачачи жінок, проповідувати їм Святе письмо.

58. Спіноза Барух (1632-1677) — видатний голландський філософ, прихильник пантеїзму. Визнаючи божественне начало, вважав, що Бог — це сама природа.

59. Панна Дюпюї — вірна подруга лорда Болінгброка (1678-1751), англійського державного діяча і філософа.